

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ — ΑΡ. 19

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ

ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

ΒΕΝΕΤΙΑ 1998

BIBLIOTECA DELL'ISTITUTO ELLENICO DI STUDI BIZANTINI
E POSTBIZANTINI DI VENEZIA — N° 19

SIMPOSIO INTERNAZIONALE

RICCHI E POVERI
NELLA SOCIETÀ
DELL'ORIENTE GRECOLATINO

A CURA DI
CHRYSSA A. MALTEZOU

VENEZIA 1998

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ — ΑΡ. 19

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ

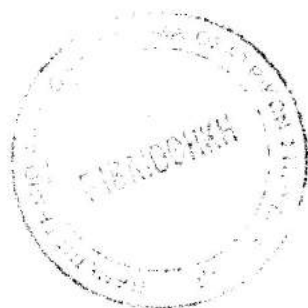
ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

BENETIA 1998

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΒΕΝΕΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
Ε. ΒΕΝΕΤΙΚΗ
Αρ. εισ. 5717
Ταξ. αρ.
Αρ. κτημ.

ΚΩΔ: 23180

938.
408
ΠΦΚ
1998
1998

© Copyright 1998

Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν
Σπουδῶν Βενετίας

ISBN 960-7743-03-2

Printed in Greece

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ
ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΦΟΡΕΙΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, Τμήμα Θεατρικῶν Σπουδῶν
Ἴταλικὸ Μορφωτικὸ Ἰνστιτούτο
Γεννάδειος Βιβλιοθήκη

ΕΠΙΤΙΜΟΣ ΠΡΟΕΔΡΟΣ

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Ἀκαδημαϊκός

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Πρόεδρος

CLORINDA CANZIO

ΣΠΥΡΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ

ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ

Ἡ σύγκληση τοῦ Συμποσίου καὶ ἡ ἐκτύπωση τῶν Πρακτικῶν
πραγματοποιήθηκαν χάρις στὸ

ΙΔΡΥΜΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Φ. ΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

καὶ στὸ

ΙΔΡΥΜΑ Α. Γ. ΛΕΒΕΝΤΗ

μὲ τὴν ἐνίσχυση τοῦ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ

ΣΠΟΥΔΩΝ ΒΕΝΕΤΙΑΣ

τοῦ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΠΑΙΔΕΙΑΣ

τῆς HERACLES SOCIETÀ ANONIMA GENERALE CEMENTI

ΗΡΑΚΛΗΣ ΑΝΩΝΥΜΟΣ ΓΕΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΙΑ ΤΣΙΜΕΝΤΩΝ

τοῦ ΧΡΗΜΑΤΙΣΤΗΡΙΟΥ ΑΞΙΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

τῆς INTERAMERICAN

καὶ τοῦ βιβλιοπωλείου ΒΙΒΛΙΟΦΙΛΟΣ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

GRAECOLATINITAS NOSTRA : ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ

Γεννήματα τῆς ἐλληνικῆς ιστοριογραφίας, οἱ ὄροι Φραγκοκρατία, Βενετοκρατία καὶ γενικότερα Λατινοκρατία χρησιμοποιοῦνται, ὅπως εἶναι γνωστό, γιὰ τὴ δῆλωσι τῆς περιόδου τῆς λατινικῆς κυριαρχίας στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Σὲ ἀντίθεση μὲ ἄλλες περιόδους ξενικῆς κυριαρχίας, τῆς ρωμαιοκρατίας λόγου χάριν ἢ τῆς τουρκοκρατίας, ποὺ παρουσιάζουν γνωρίσματα καθολικότητας καὶ πληρότητας, ἡ ἐποχὴ τῆς λατινοκρατίας δὲν ἐμφανίζεται μὲ ἀνάλογη σαφήνεια καὶ ἐνότητα. Δύο εἶναι οἱ κυριότεροι λόγοι αὐτῆς τῆς ρευστότητας. Ὁ πρῶτος συνδέεται μὲ τὸν διαφορετικὸ χρόνον καὶ τὸν διαφορετικὸν τρόπο ἐγκαθίδρυσης τῆς κυριαρχίας τῶν Λατίνων στὰ ἐδάφη τῆς διαμελισμένης ἀπὸ τοὺς σταυροφόρους βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Χωρισμένες σὲ φραγκοκρατούμενες καὶ βενετοκρατούμενες κτήσεις, οἱ ἐλληνικὲς περιοχὲς γνώρισαν ἀπὸ τὸν 13ο ὡς τὸν 18ο αἰῶνα διαφορετικὴ ἢ καθεμιά τύχη, μεγαλύτερη ἢ μικρότερη διάρκεια ξένης κατοχῆς, ἕναν ἢ καὶ περισσότερους ξένους κυριάρχους. Ἄλλες πέρασαν κατευθείαν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ διοίκηση στὴ βενετικὴ, ἄλλες φεουδαρχοποιήθηκαν σύμφωνα μὲ τὴ δυτικὴ ἀντίληψη, καὶ ἄλλες χρειάστηκε νὰ διανύσουν φεουδαρχικὴ φάση προτοῦ γίνουσι βενετικὲς ἐπαρχίες. Κάθε περιοχὴ, ἐπομένως, ἀποκτᾷ διάφορο ἱστορικὸ κλίμα ποὺ ἐπιδρᾷ στὸν ντόπιον πληθυσμὸ ἀνάλογα μὲ τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν συνθηκῶν ποὺ τὸ δημιούργησαν.

Ὁ δεῦτερος λόγος ἔχει σχέση μὲ τὴ διαφορετικὴ ἐθνικὴ προέλευσι τῶν ξένων ποὺ εἶχαν κατακλύσει μετὰ τὴν τέταρτη σταυροφορία τὸν ἑλληνικὸν χῶρον. Γνωστὸν εἶναι ὅτι στίς πηγὰς τὸ ὄνομα «Λατίνος» χρησιμοποιεῖται γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ δυτικοῦ γενικῶς ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐθνικὴν του ὑπόστασι, ἐνῶ τὸ ὄνομα «Φράγκος» χρησιμοποιεῖται εἴτε ὡς ταυτόσημο τοῦ ὀνόματος «Λατίνος» εἴτε, συχνότερα, ὡς δηλωτικὸ τοῦ Δυτικοευρωπαίου, γιὰ νὰ καταλήξει νὰ σημαίνει τὸν γαλλόφωνον ἢ τὸν γαλλικῆς καταγωγῆς δυτικόν. Ἰδιαιτέρη, πάλι, κατηγορία ξένων συγκροτοῦν οἱ Ἴταλοὶ ποὺ δηλώνονται ξεχωριστὰ μὲ τὰ ὀνόματα

ÉTAT DE LA RECHERCHE SUR LA LATINOCRATIE EN MÉDITERRANÉE ORIENTALE

Il est certainement présomptueux d'ouvrir ce colloque par une présentation rapide de l'état de la recherche sur la Latinocratie en Méditerranée orientale: l'inflation des études au cours des dernières décennies est telle que l'historien le mieux informé oubliera sans doute des publications que certains de ses collègues peuvent juger importantes. Il convient donc d'opérer des choix que justifient d'une part le champ géographique retenu, d'autre part les orientations récentes de la recherche.

Comme le remarquait déjà Denis Zakythinos en 1972, le développement des études sur la Latinocratie procède des grands courants, pour ne pas dire des grandes modes, de la pensée historique de l'Europe occidentale, qui aujourd'hui privilégie l'histoire sociale et culturelle au détriment de l'économie, et d'autre part des tendances actuelles de la recherche grecque qui, par l'étude de la Latinocratie, cherche à comprendre par contre-coup la naissance de l'hellénisme, la force de l'orthodoxie et l'éveil d'un sentiment national face aux élites occidentales dominatrices.¹

En effet, bien que des formes balbutiantes d'installation des Latins dans les territoires de l'empire byzantin apparaissent dès le XIIe siècle,² la Latinocratie naît véritablement avec la IVe

1. D. A. Zakythinos, Etat actuel des études du Sud-Est européen, dans *Actes du IIe Congrès international des Etudes sud-est européennes*, Athènes 1972, t. 1, Rapports, 8.

2. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen Age*, Paris 1958; M. Balard, *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*, 2 vol., Rome-Gênes 1978; R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloï (1081-1204)*, Amsterdam 1984; G. W. Day, *Genoa's Response to Byzantium*, Urbana-Chicago 1988; S. Origone, *Bisanzio e Genova*, Gênes 1992.

RICCHEZZA E GERARCHIA NEL XIV E XV SECOLO

*Βασιλεύοντος τοῦ πανενδοξοτάτου Κυδωνίου καὶ ἡγεμονεύοντος τοῦ περιβλέπτου Κίτρου, συνεδριάζοντος δὲ Ῥωδίου τοῦ ἐπικέρνη, Ἀπιδίου τοῦ πρωτονοταρίου, Μήλου τοῦ λογοθέτου, Νεραντίου τοῦ πρωτοβεστιάριου, Ῥοδακίνου τοῦ πρωτοστάτορος, Δαμασκίνου τοῦ πρωτοβελλίσιμου, Πιστακίου τοῦ καίσαρος, Λεμονίου τοῦ μεγάλου δρογγαρίου, Κουκουναρίου τοῦ ἐπικέρνη... Εὐθὺς δὲ ἐξεπήδησε καὶ ὁ κύρις Κρομμύδιος μετὰ κόκκινης στολῆς δισέντυτος, τρισέντυτος, τὸ γένειον αὐτοῦ χάμαι συρόμενον...: la satira della *Διήγησις τοῦ Πωρικολόγου*¹ tramuta in frutta e ortaggi i membri eminenti della gerarchia del XIV secolo: il signor Cipolla, con la barba che striscia a terra, sembra anticipare l'iconografia burlesca degli zar e dei boiari di Ivan Nicolevic Bilibin: una resecazione della magia cerimoniale della corte imperiale dalla sfera della suggestione simbolica, che altre satire del XIV secolo, come la *Παιδιόφραστος διήγησις τῶν ζώων τῶν τετραπόδων*, forse attorno al 1364, mette in scena come accolta di belve carnivore, divoratrici di sudditi erbivori, secondo la dieta a proteine animali o vegetali, propria a ciascun ordine della società: *Πόθεν γὰρ ζῆ ὁ βασιλεύς, πόθεν οἱ ἄρχοντές του / ἐὰν οὐ πάγη ἀπὸ σὲν καὶ ἀπὸ τοῦς ἐτέρους;*²*

Ma la dissacrazione e la condanna dello sfruttamento — si direbbe in sintonia con la formazione di governi popolari, cioè delle arti, nei comuni italiani contemporanei, e con le istanze pauperis-

1. G. Wagner, *Carmina Graeca medii aevi*, Lipsiae 1874, 199-200; M. C. Bartusis, The Fruit Book, in *Modern Greek Studies Yearbook* 4 (1988) 205-212; H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, Muenchen 1971, 177 ss.

2. V. Tsiouni, *Paidiôphrastos diêgesis ton zoon ton tetrapodon*, Muenchen 1972, *Miscellanea Byzantina Monacensia*, Hrsggb. von H. G. Beck, n. 15, 1025-1026; H. Hunger, *Byzantinisches Geisteswelt*, Baden Baden 1958, 287. La data deriva dal passo ai vv. 12-14 mese di settembre della XV indizione del 6873 = 1364.

Alain Ducellier

LE ROLE DE LA FORTUNE FONCIERE A L'EPOQUE DE LA CONQUETE TURQUE

Trop longtemps, on s'est borné, afin d'expliquer origines, développements et conséquences des conquêtes turques, au principe selon lequel, dès les origines, cet affrontement n'avait mis en cause que des pouvoirs politiques organisés et centralisés, en laissant de côté les facteurs sociaux, moins voyants, qui peuvent sans doute mieux rendre compte d'une implantation musulmane plus complexe qu'on ne l'imagine.

Les questions que nous voudrions poser ici, sans espoir de les résoudre définitivement, font partie de ces facteurs considérés comme implicites: quels types de propriétés terriennes pouvait-on trouver dans les Balkans chrétiens au temps de la conquête ottomane, quelle était leur importance relative, leur présence ou leur absence a-t-elle joué un rôle dans la manière dont s'est opérée la conquête, que ce soit en la freinant ou en la facilitant? En outre, il s'agira de prendre en considération non seulement la propriété foncière traditionnelle, celle des archontes dans leur extrême variété, mais aussi les origines de la propriété terrienne turque, dont nous pensons qu'elle a pu naître, sans qu'il y eût intervention du pouvoir central, de l'état foncier sous-jacent, soit en se substituant aux propriétaires chrétiens disparus, soit en profitant de la faiblesse d'un petit archontat dont on ne parle pas assez, soit en utilisant ces petits archontes, et surtout les pronoiars, pour édifier leur système économique-militaire. Autrement dit, la conquête turque a-t-elle obéi, outre à la volonté politique des émirs et sultans, à des schémas d'appropriation qui en étaient indépendants, voire antithétiques? Et cela sans jamais oublier que les archontes, au moins jusqu'à la deuxième moitié du XIVe siècle, ne sont jamais de purs et simples propriétaires terriens, qu'ils détiennent des offices et constituent, malgré leur indocilité, une classe de gouvernement irremplaçable, en attendant l'émergence d'une nouvelle

Ν. Ε. Καραπιδάκης

Η ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΗ ΓΙΑ ΤΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΟΜΑΔΩΝ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΟΛΑΤΙΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Το πρόβλημα

Όταν ερχόμαστε σε επαφή με τις κοινωνίες της Επτανήσου και της Κρήτης, για την περίοδο που προηγήθηκε της ενσωμάτωσής στο ελληνικό κράτος, ή, αντιστρέφοντας την οπτική γωνία μας, για την περίοδο που ακολουθεί τη λατινική κατάκτηση, εκείνο που προτείνεται στην ανάλυσή μας είναι τα οργανωμένα σώματα αυτών των κοινωνιών —γνωστά και με τον όρο Συμβούλια— και όχι τα κύτταρά τους. Οι σύνθετες μορφές που αναπαριστούν αυτά τα σώματα, έχουν κατά κάποιον τρόπο μελετηθεί, το περίγραμμά τους έχει δοθεί και συχνά έχει δοθεί και το βαθύτερο νόημά τους.¹ Η μελέτη όμως των στοιχείων που τα συγκροτούν μας δια-

1. Το θέμα έχει απασχολήσει την ιστοριογραφία από τον περασμένο αιώνα με πρώτο τον Ερμάννο Λούντζη, *Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήνα 1856 και πιο πρόσφατη έκδοση του 1969. Το έργο γνώρισε και μια επανυζημένη ιταλική έκδοση το 1858 εμπλουτισμένη από βενετικές πηγές. Πιο πρόσφατο το βιβλίο του Γ. Πλουμίδη, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του δεύτερου και του τρίτου τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974. Το θέμα εξακολουθεί να μας απασχολεί: βλ. Ν. Μοσχονάς, *Πρακτικά Συμβουλίου Κοινότητος Κεφαλονιάς*, Βιβλίο Α' (19 Μαρτίου - 19 Απριλίου 1593), *Σύμμεικτα* 3 (1979) 265-350. Του ίδιου, *Τροπισμοί της κοινωνίας των νησιών του Ιονίου*, *Σύμμεικτα* 9/2 (1994): *Μνήμη Δ. Α. Ζακυνθνού*, 58-59. Ν. Καραπιδάκης, *Η κερκυραϊκή ευγένεια των αρχών του ΙΖ' αιώνα*, *Τα Ιστορικά* 2/3 (Μάιος 1985) 95-124. Του ίδιου, *Civis fidelis: l'avènement et l'affirmation de la citoyenneté corfiote (XVIème-XVIIème siècles)*, Φρανκφούρτη 1992. Για την Κρήτη και την πλούσια ιστορία των Συμβουλίων της βλ. Στ. Ξανθουδίδης, *Η Ενετοκρατία εν Κρήτη και οι κατά των Ενετών αγώνες των Κρητών*, Αθήνα 1939, 96 κε.· Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen-Age. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XII-XVè s.)*, Παρίσι 1959, 195 κε.· Maria-Francesca Tiepolo, *Note sul riordino dell'archivio del Duca di Candia e dei notai di Candia nell'Archivio di Stato di Venezia*, *Θησαυρίσματα* 10 (1973) 88-100, για τα Συμβούλια των ευγενών της Κρήτης πριν την πολιτική τους συρρίκνωση.

ΟΙ «ΦΤΩΧΟΙ» ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΧΕΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑ, ΑΝΤΙΑΗΨΕΙΣ, ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΕΣ

Η φτώχεια, σύμφωνα με έγκριτους ερευνητές, αποτελεί έννοια κατ' εξοχήν υποκειμενική και σχετική, που δεν υπόκειται σε ενιαία μετρήσιμα μεγέθη και προσλαμβάνει διαφορετικό περιεχόμενο κατά εποχές και ιστορική συγκυρία.¹ Με δεδομένη την αδυναμία να δικτυωθεί ακόμη και ένας συνολικά αποδεκτός, θετικός ορισμός της «φτώχειας», η μελέτη του φαινομένου στην ελληνοβενετική Ανατολή,² που θα επιχειρηθεί στη συνέχεια, εστιάζεται σε ορισμένες μόνο πλευρές του, με έμφαση στη συλλογική του έκφραση, κατά κοινωνικές ομάδες διάφορων τύπων, στο επίπεδο και των αντιλήψεων αλλά και των ιστορικών δεδομένων. Μεθοδολογικά, η ανάπτυξη του θέματος θα κινηθεί γύρω από δυο συγκλίνοντες άξονες: α) Την εξέταση της ορολογίας με την οποία στις πηγές της εποχής καταγράφονται αφενός το καθεστώς, που αντιστοιχεί αδρομερώς με ό,τι σήμερα θα αποδίδαμε ως «φτώχεια», αφετέρου οι φορείς αυτού, και β) τη διερεύνηση του ειδικότερου περιεχομένου και των κλιμακώσεων των, σε ευρύτατη χρήση, όρων «φτώχεια» - «φτωχοί» και των συνωνύμων τους, σε σχέση με τις ισχύουσες, κατά τόπους, κοινωνικές ιεραρχήσεις.

Σε μια πρώτη απόπειρα κωδικοποίησης των όρων με τους οποίους

1. Βλ. M. Mollat, *Les pauvres au Moyen Age*, Παρίσι 1978, 9-21.

2. Για την ιστορία της ελληνοβενετικής Ανατολής βλ. το συλλογικό, συνθετικό έργο: *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993, όπου συγκεντρωμένη και η κυριότερη σχετική βιβλιογραφία. Ειδικότερα για πλευρές της «φτώχειας» στον ευρωπαϊκό χώρο και στην ελληνοβενετική Ανατολή, ιδιαίτερα στην Κρήτη, βλ. Ανστασία Παπαδία-Λάλα, *Εναγέ και νοσοκομειακά ιδρύματα στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Βενετία 1996, 15-33, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Για την Κρήτη βλ., επίσης, F. Thiriet, *Riches et pauvres en Crète Vénitienne aux XIVe et XVe siècles*, *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Ηράκλειο Κρήτης 1985, 343-363.

Giustiniana Migliardi O' Riordan

DIFFICILI CONDIZIONI DI VITA
NELLE COLONIE VENETE DEL LEVANTE-GRECO
NEI SECOLI XVII-XVIII

Sarebbe facile lasciarsi prendere dalla tentazione di fare una comunicazione proprio sui consolati veneti del levante-greco mediterraneo, le cui carte sono conservate all'Archivio di Stato di Venezia, nel fondo archivistico del Bailo a Costantinopoli, o comunque elencare quali siano i numerosi consolati le cui interessantissime testimonianze, per lo più inedite, si trovano nelle serie di tale fondo. Ma ciò non è quello che interessa in questa sede e per di più cenni a riguardo sono già stati proposti in altre occasioni.¹

Va comunque ricordato che il bailo, quale magistrato della Repubblica di Venezia residente a Costantinopoli, in quanto dotato della sua particolare funzione diplomatica ed economica, per i rappresentanti politico-amministrativi ed economici del governo centrale, in tutto il Levante egli era il primo e più diretto interlocutore.

Le vicende del fondo Bailo a Costantinopoli la sua quasi totale mancanza di ordinamento sono già state descritte² e l'annunciata ricostruzione delle serie archivistiche, pur se lentamente, e con non poche problematiche, ora si può dire terminata. Se alcune di dette serie però, una volta individuate, si sono presentate abbastanza facilmente idonee alla consultazione, altre hanno invece richiesto un'indagine ed uno studio analitico preciso, perché ogni bailo poteva raccogliere le carte in modo diverso l'uno dall'altro: con un ordine

1. Giustiniana Migliardi O' Riordan, L'attività consolare del Levante nella documentazione del bailo a Costantinopoli, *Byzantinische Forschungen* 12(1987) 763-768.

2. Giustiniana Migliardi O' Riordan, La documentazione consolare e le funzioni del bailo veneziano a Costantinopoli, *Le fonti diplomatiche in età moderna e contemporanea*, Pubblicazione degli Archivi di Stato 604, Saggi 33/1995.

ΦΤΩΧΟΙ ΚΑΙ ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΣΤΗ ΝΑΞΟ ΤΟΥ 17ου ΑΙΩΝΑ

ΑΝΤΙΑΛΗΨΕΙΣ, ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Ο πλούτος και η έλλειψή του είναι πάντα σχετικές έννοιες, και οπωσδήποτε σπάνια είναι απολύτως μετρήσιμες, όταν μάλιστα πρόκειται για παλαιότερες κοινωνίες με ελλιπή τεκμηρίωση. Για τη Νάξο του 17ου αιώνα οι μαρτυρίες είναι σχετικά άφθονες, με όλους όμως τους αναπόφευκτους περιορισμούς και τα προβλήματά τους. Σημαντικότερη πηγή είναι τα τρεις χιλιάδες περίπου νοταριακά (συμβολαιογραφικά) έγγραφα, που συμπληρώνονται από φορολογικές και αφηγηματικές πηγές.¹

Η Νάξος έγινε τμήμα της οθωμανικής Αυτοκρατορίας το 1566. Οι πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις που σημειώθηκαν στον κυκλαδικό χώρο κατά τα επόμενα εκατό ή εκατόν πενήντα χρόνια παρουσιάζονται διεξοδικά στη μελέτη του Ben Slot *Archipelagus Turbatus*.² Για το θέμα που μας απασχολεί, πάντως, αρκεί να σημειώσουμε ότι σε όλη τη διάρκεια του 17ου αιώνα, εποχή κατά την οποία το Αιγαίο ήταν πράγματι ανάστατο κι η επιρροή Τούρκων και Βενετών εναλλασσόταν, η Νάξος βρισκόταν σε μια ιδιόμορφη περιθωριακή θέση. Μία από τις συνέπειες των λεγομένων «προνομίων» που είχε παραχωρήσει στις Κυκλάδες η Πύλη ήταν ότι οι οθωμανικές αρχές δεσμεύτηκαν να επιτρέψουν στον πληθυσμό να ακολουθεί τον δικό του «λαθεμένο νόμο» για τα περισσότερα θέματα του καθημερινού βίου. Ο νόμος αυτός —με άλλα λόγια, το τοπικό εθιμικό δίκαιο που διείπε τις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις των νησιωτών— ήταν ένα κράμα βυζαντινών και δυτικών επιδράσεων που βρισκόταν σε διαρκή, αλλά αργή —σχεδόν αδιόρατη— εξέλιξη.

1. Για μια λεπτομερή εξέταση της οικονομικής και κοινωνικής ζωής στη Νάξο του 17ου αιώνα, βλ. Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean: A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Βενετία 1998.

2. B. J. Slot, *Archipelagus Turbatus: Les Cyclades entre colonisation latine et occupation ottomane c. 1500-1718*, τ. 1-2, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, Λέντεν και Κωνσταντινούπολη 1982.

Laura Balletto

IL MONDO DEL LAVORO A CHIO INTORNO ALLA METÀ DEL XV SECOLO

Nell'Archivio di Stato di Genova si conservano alcune migliaia di atti redatti da notai genovesi e/o liguri nell'isola di Chio fra il XIV ed il XVI secolo, in grandissima parte ancora inediti.¹ Si tratta di una fonte preziosa, dalla quale si possono trarre notizie circa i più vari aspetti della storia e della vita isolana nel periodo della dominazione genovese. La documentazione risulta particolarmente abbondante per la seconda metà del secolo XV: un periodo storico estremamente interessante, durante il quale si attuò, gradualmente,

1. Non mancano comunque gli atti editi: Ph. P. Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island. 1346-1566*, vol. 3, Cambridge 1958; D. Gioffrè, *Atti rogati a Chio nella seconda metà del XIV secolo*, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 24 (1962) 319-404; A. Roccatagliata, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio (1453-1454, 1470-1471)*, Genova 1982; M. Balard, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Donato di Chiavari (17 febbraio - 2 novembre 1394)*, Genova 1988; E. Basso, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Giuliano de Canella (2 novembre 1380 - 31 marzo 1381)*, Atene 1993; P. Piana Toniolo, *Notai Genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chio da Gregorio Panissaro (1403-1405)*, Genova 1995. Sono stati inoltre talvolta editi documenti sparsi o gruppi di documenti, tratti dalle filze inedite: cfr., ad esempio, S. Origone, *Chio nel tempo della caduta di Costantinopoli*, *Saggi e documenti II*, tomo I, Genova 1982, 200-224; L. Balletto, *Piemontesi del Quattrocento nel Vicino Oriente*, Alessandria 1992, 102-104, 128-138, 141-188; Ead., *Un giurista acquese del Quattrocento nel Vicino Oriente*, *Atti del Congresso Internazionale "Dai Feudi Monferrini e dal Piemonte ai Nuovi Mondi oltre gli Oceani"*, Alessandria, 2-6 aprile 1990, Alessandria 1993, vol. 1, 288-306; Ead., *Uomini di Novi nel Vicino Oriente intorno alla metà del Quattrocento*, *Novinostra* 35.1 (1995) 36-38; G. Pistarino, *Tra Chio e Creta negli anni Cinquanta del secolo XV*, *Atti della Accademia Ligure di Scienze e Lettere*, serie V, 52 (1995) 244-249; G. Olgiatei, *Il commercio dell'allume nei domini dei Gattilusio nel XV secolo*, *Πρακτικά Συνεδρίου «Οι Γατελούζοι της Λέσβου»*, Μυτιλήνη, 9-11 Σεπτεμβρίου 1994, Atene 1996, 392-398.

Tutti i documenti editi, utilizzati nel presente saggio, sono stati collazionati con gli originali che si conservano nell'Archivio di Stato di Genova.

Christopher F. Black

EARLY MODERN VENICE — AN IDEAL WELFARE STATE?

Venice in its rich mythology of the sixteenth century had numerous merits as the longest-lived Republic, with a balanced constitution served by a dedicated patrician government, operating a *buon governo* in the interests of all, for their mutual peace, harmony and liberty.¹ Guillaume Postel, the French Cabbalist and prophet, visiting Venice in about 1546 was so impressed that he came to see Venice as the city most beloved of God after Jerusalem so that it would come to govern a newly united world. For him Venice had a *Publico Bene*, whose furtherance was the true aim of a true citizen; this *publico bene* was a beneficent system under which there was noble care for the sick, poor, orphans and the aged — in pious places and confraternities (*luoghi pii* and *scuole*).

1. The text given here is, with very minor corrections, that as written for and delivered at the conference; it was written to be presented to an international audience, to be comprehended at once, and to provoke formal or informal discussion then. I have decided not to change an oral presentation style, to expand it or rewrite it as a more formal article (which would have totally changed its character and purpose); especially as this version has been circulated to some Greek students already. I hope it will still be seen as valuable in this form, as a comparative piece on the fringes of the main conference themes or topics; and as a provocative stimulus to further research and comparative analysis. At the conference I also issued a basic bibliography, which again I have decided to offer here as an appendix (with minor adjustments), rather than seek to incorporate into the existing footnotes. For influencing the paper itself I would like to thank Jonathan Walker for sharing his thesis work, and particularly Tricia Allerston, my erstwhile colleague (now sadly migrated back to Edinburgh University), who contributed not only her expertise on Venetian history, but also invaluable encouragement, constructive criticism and friendship. For a friendly reception and profitable responses at the conference, for my future research and writing, I would like to thank Constantine Gaganakis, Sergei Karpov, Chryssa Maltezou, Reinhold Mueller, Nikos Moschonas, Anastasia Papadia-Lala.

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΩΣ ΦΟΡΕΑΣ ΚΑΙ ΑΠΟΔΕΚΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΦΑΙΝΟΜΕΝΩΝ

Το ενδιαφέρον για τις πολιτισμικές αλληλοεπιδράσεις κατά την περίοδο της βενετοκρατίας στην ελληνική Ανατολή, συνήθως εστιάζεται στις πολιτισμικές και πολιτιστικές επιρροές που δέχονται οι ντόπιοι από τους κατακτητές.¹

Το είδος και η έκταση των επιρροών αυτών, καθορίζεται, πέρα από το πολιτιστικό βάρος και το μέγεθος του κατακτητή και από παραμέτρους που έχουν να κάνουν με το είδος και τον χαρακτήρα της κοινωνίας που δέχεται την επιρροή, από το πόσο, για παράδειγμα, κλειστή κοινωνία είναι, ή από την αγροτική κατά κύριο λόγο ή αστική συγκρότησή της.²

Όμως το ζήτημα δεν εξαντλείται εδώ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης, η προσέγγιση της μελέτης της πολιτισμικής όψης μιας μετανάστευσης, όπως είναι αυτή της ελληνικής παροικίας στη Βενετία,³ που έχει να κάνει με επιδράσεις πάνω σε μία μειονότητα από μια πλειονότητα, στο ίδιο το περιβάλλον της πλειονότητας. Μια τέτοια προσέγγιση ασφαλώς

1. Η Βιβλιογραφία η σχετική με τη βενετοκρατία στην ελληνική Ανατολή είναι αρκετά πλούσια και περιλαμβάνει αρκετές όψεις της περιόδου αυτής. Βλ. σχετικά, *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου ελλητισμού. Αρχαιακά τεκμήρια*, επιστημονική διεύθυνση Χρύσα Α. Μαλτέζου, Αθήνα 1993.

2. Βλ. Αναστασία Παπαδία-Λάλα, *Οι Έλληνες και η βενετική πραγματικότητα. Ιδεολογική και κοινωνική συγκρότηση. Η κοινωνία*, *Όψεις της ιστορίας*, 185-197.

3. Για τον ελλητισμό της Βενετίας, βλ. συγκεντρωμένη τη βιβλιογραφία στα άρθρα του Μ. Ι. Μανούσακα, *Βιβλιογραφία του Ελλητισμού της Βενετίας*, *Θησαυρίσματα* 10 (1973) 7-87· 17 (1980) 7-21, και *Επισκόπηση της ιστορίας της Ελληνικής Ορθόδοξης Αδελφότητας της Βενετίας (1498-1953)*, *Τα Ιστορικά* 6 (1989) 243-264. Και τη μελέτη του Κ. Γ. Τσικνάκη, *Ο Ελλητισμός της Βενετίας (13ος-18ος αιώνας)*, *Όψεις της ιστορίας*, 523-556, στην οποία αναφέρεται και η πιο πρόσφατη συγγραφική παραγωγή.

Reinhold C. Mueller

GREEKS IN VENICE AND 'VENETIANS' IN GREECE

NOTES ON CITIZENSHIP AND IMMIGRATION IN THE LATE MIDDLE AGES

It is my intention in this paper to discuss the question of Venetian citizenship with reference to Greece on the basis of examples, many of them drawn from the data bank CIVES of some 3600 citizenship privileges, 1250-1500, which I have elaborated together with my students. The theme is not new, for it has been explicated masterfully by David Jacoby and Chryssa Maltezos in important and well-known articles; moreover, grants of citizenship to specific individuals have been reported in numerous monographic studies. I do not mean to go over the same ground once again.

Of the total number of privileges recorded, only about sixty concern Greece and many do not concern immigrants to Venice at all, but involve, on the one hand, "fideles" resident in Greece or, on the other, more or less honorary concessions made to non-residents. Furthermore, certain cases escape the database, for some families with citizen status in the Romania came to Venice and made a place for themselves as citizens, without having to apply for a new concession. Similarly, on the side of the nobility, some Venetian feudal families of Crete returned to the city of their forebears and petitioned for recognition of their noble status. Shortly after 1500, however, Venice seems to have lost some of its attraction as a monopolizing entrepôt, for we find Greek wool merchants who were able to gain direct access to markets on the Terraferma. Of course, dealing with elites constitutes a severe bias; numerically the significant element in immigration to Venice from Greece was the popolo minuto: galleotti, servants — and criminals, and I shall conclude briefly with them.

David Jacoby

VENETIAN SETTLERS
IN LATIN CONSTANTINOPLE (1204-1261)
RICH OR POOR?

The Latin siege of 1203-1204 and the conquest of Constantinople in April 1204 had a considerable impact on the city's urban development in the following decades. Extensive fires inflicted heavy damage upon large sections of the city, as well as upon the latter's commercial and industrial infrastructure. In addition, there was a massive exodus of inhabitants belonging to all social strata. The loss of population was only partly compensated by the rather meagre flow of Latin immigration that followed, and many houses remained empty. Neither the Latin imperial court nor the Latin social elite could indulge in conspicuous consumption on a scale comparable to that of their Byzantine predecessors, nor did they invest in industrial ventures. As a result of these developments, there was a substantial contraction in the city's economy, only partly overcome in the course of the Latin period.¹

A recent study argues that the new circumstances and the worsening political and territorial conditions of the Latin Empire, especially since the 1220s, generated a decline in Venetian trade in Constantinople. Since its author found no contracts dealing with long-distance commerce in connection with the city in the years 1233-1261, she concluded that Venetian businessmen made only little profit in Constantinople and deserted its markets in that period. She further claimed that declining real estate values provide additional evidence in this respect.² These propositions are highly questionable. For lack of space, however, only some of their aspects

1. The economic evolution of Latin Constantinople will be extensively treated in a forthcoming study.

2. L. B. Robbert, *Rialto Businessmen and Constantinople, 1204-61*, *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) 43-58.

Βάλτερ Πούχνερ

ΤΟ ΚΟΝΤΑΡΟΧΤΥΠΗΜΑ
ΩΣ ΕΚΦΡΑΣΗ ΕΞΟΥΣΙΑΣ ΚΑΙ ΥΠΕΡΟΧΗΣ
ΤΗΣ ΓΑΛΗΝΟΤΑΤΗΣ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ
ΤΑ ΒΡΑΒΕΙΑ ΤΗΣ ΓΚΙΟΣΤΡΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΟΥΣ

Η ανακοίνωση αυτή εκ πρώτης όψεως δεν έχει και πολλή σχέση με τον τίτλο του συνεδρίου «Πλούσιοι και φτωχοί στην κοινωνία της Ελληνολατινικής Ανατολής», αφού στα κονταροχτυπήματα συμμετέχουν, με ορισμένες εξαιρέσεις, μόνον οι αριστοκράτες.¹ Ωστόσο υπάρχει μια ιδιαίτερη σχέση του ιπποτικού θεάματος με τη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας, γιατί η θαλασσοκράτειρα οργάνωνε σε όλες τις κτήσεις της το ιπποτικό αυτό θέαμα του *correre all'anello*, το κάρφωμα του κρίκου,² και θέσπιζε τα βραβεία, που κατά καιρούς είχαν σημαντική αξία. Η *Serenissima* έδινε ιδιαίτερη σημασία στη μίμηση των μυθικών, για τον πλούτο και τη λάμψη τους, εορτών της και στις πιο απομακρυσμένες κτήσεις της στην Ανατολική Μεσόγειο· οι ιππικοί αυτοί αγώνες είχαν προπαγανδιστική σημασία για την εξουσία και την υπεροχή της Γαληνοτάτης.³

1. Η ανακοίνωση βασίζεται στο υλικό που έχει δημοσιευτεί στο μελέτημα του Β. Πούχνερ, Η «γκιόστρα» στην ελληνική παράδοση, *Ηπειρωτικά Χρονικά* 31 (1994) 107-162 (βλ. και του ίδιου, *Βαλκανική Θεατρολογία. Δέκα μελετήματα*, Αθήνα 1994, 103-150), και στηρίζεται στα παλαιότερα μελετήματα: W. Puchner, *Südost-Belege zur «Giostran»: Reiterfeste und Lanzenturniere von der kolonialvenezianischen Adels- und Bürgerrenaissance bis zum rezenten heptanesischen Volksschauspiel*, *Schweizer. Archiv für Volkskunde* 75 (1979) 1-27 και του ίδιου, *Romanische Renaissance- und Barockmotive in schriftlicher und mündlicher Tradition Südosteuropas*, *Europäische Volksliteratur. FS Felix Karlinger*, Βιέννη 1980 (Raabser Märchen-Reihe 4), 119-150, ιδίως 122-137. Βλ. επίσης το σύντομο κερ. «Το κονταροχτύπημα κι άλλα παραστατικά αγωνίσματα» στον τόμο του ίδιου, *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια*, Αθήνα 1989, 190-196.

2. Για το «σύστημα» των ιπποτικών αυτών αγώνων βλ. E. Povoledo, Torneo, *Enciclopedia dello spettacolo*, τ. 9, Ρώμη 1962, στ. 991-999.

3. L. Kretzenbacher, *Alt-Venedig's Sport- und Schau-Brauchtum als Pro-*

RICCHI E POVERI NELLE COMUNITÀ EBRAICHE
DI CANDIA E NEGROPONTE
(SECC. XIII-XIV)

I rapporti tra due importanti comunità ebraiche della Romania veneziana, Candia e Negroponte, erano, nei secoli XIII-XIV, particolarmente intensi: trasferimenti di singoli individui, di famiglie, di gruppi più ampi —ad esempio, si trasferirono a Negroponte, verso il 1300, ebrei provenienti da Creta, che prima di partire avevano promesso di continuare a contribuire al pagamento della tassa gravante sulla loro comunità originaria—,¹ matrimoni —nel 1279 Elena, figlia dell'ebreo di Negroponte David Kallomiti, sposò Smaragia, figlio di un ebreo cretese, "Helya f.q. Jacobi qui dicitur Sapiens", che le diede come *mattan*, dono in occasione delle nozze, 325 iperperi cretesi, gioielli, un letto ed altri oggetti—,² rapporti di affari,³ rafforzavano una sostanziale identità di situazioni, pur con le inevitabili specificità, che permette di considerare come fondamentalmente affine la struttura sociale delle due comunità.

Ricchi e poveri. Inevitabilmente, come sempre accade, la documentazione relativa ai primi è molto più abbondante e diversificata di quella relativa ai secondi, per i quali emergono solo pochi tratti caratteristici, che offrono la possibilità di individuare alcune articolazioni nel contesto di questa classe sociale.

Abitualmente si considera, dal punto di vista economico, attività caratteristica degli ebrei più abbienti il prestito a consumo,

1. F. Thiriet, *Deliberations des Assemblées vénitienes concernant la Romanie*, voll. 2, Paris-La Haye 1966-1971, n. 194 vol. I, p. 107.

2. *Leonardo Marcello notaio in Candia 1278-1281*, ed. M. Chiaudano - A. Lombardo, Venezia 1960, nn. 109-110, pp. 43-44.

3. 13 marzo 1370: gli ebrei Smaragia Buci di Negroponte e Mordocay figlio di Iacuda de Medico di Candia hanno una *societas* per il commercio di cuoio, esercitato a Negroponte: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 1, notaio Giorgio Aymo (Emo), 37r.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ
ΜΕΛΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΩΝ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στη Βενετία οι θρησκευτικές αδελφότητες λαϊκών χωρίζονταν σε *scuole grandi* και σε *scuole piccole*.¹ Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο πρώτος μελετητής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης των αδελφοτήτων της Βενετίας, Brian Pullan, έργο των *scuole grandi* ήταν η αρωγή των *scuole piccole*, καθώς στις πρώτες ανήκαν τα εύρωστα οικονομικά μέλη της βενετικής κοινωνίας, ενώ στις δεύτερες τα φτωχότερα στρώματα του πληθυσμού. Παράλληλα, τις *scuole grandi* συγκροτούσαν δύο κατηγορίες μελών, τα μόνιμα μέλη (*membri ordinari*), από τα οποία συνήθως εκλεγόταν η διοίκηση της αδελφότητας και τα «υπό δοκιμασία» (*membri di disciplina*). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκαν ουσιαστικά οι φτωχοί της αδελφότητας και όσοι αυτομαστιγώνονταν κατά τις λιτανείες.²

1. Για τις θρησκευτικές αδελφότητες της Βενετίας βλ. Lia Sbriziolo, Per la storia delle confraternite veneziane: dalle deliberazioni miste (1310-1476) del Consiglio dei Dieci. «Scolae comunes», artigiane e nazionali, *Atti dell'Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 126 (1967-68) 405-442· της ίδιας, Per la storia delle confraternite veneziane: dalle deliberazioni miste (1310-1476) del Consiglio dei Dieci. Le scuole dei battuti, *Miscellanea Gilles Gérard Meersseman*, τ. 2, Πάντοβα 1970, 715-763· Silvia Gramigna Dian - Annalisa Perissa Torrini, Le scuole a Venezia, *Scuole di arti e mestieri e devozione a Venezia*, Βενετία 1981, 25· R. Maschio, Le scuole Grandi a Venezia, *Storia della cultura veneta*, τ. 3/III: *Dal primo quattrocento al Concilio di Trento*, Vicenza 1981, 198-204· B. Pullan, *La politica sociale della Repubblica di Venezia 1500-1620*, τ. 1: *Le scuole grandi, l'assistenza e le leggi sui poveri*, Ρώμη 1982 (Ιταλική μετάφραση του βιβλίου: *Rich and Poor in Renaissance Venice. The Social Institutions of a Catholic State, to 1620*, Οξφόρδη 1971) και R. Mackenney, Arti e stato a Venezia tra tardo medio evo e '600, *Studi Veneziani* n. s. 5 (1981) 128-143. Για τις αδελφότητες που ιδρύθηκαν σε άλλες ιταλικές πόλεις η βιβλιογραφία είναι πολύ μεγάλη, βλ. ενδεικτικά C. F. Black, *Italian Confraternities in the Sixteenth Century*, Κέμπριτζ 1989, όπου συγκεντρώνεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

2. Pullan, *La politica sociale*, 41-112. Για το κίνημα των αυτομαστιγωμένων

POVERTÀ GRECA A VENEZIA
E RICCHEZZA VENEZIANA IN GRECIA
ANNOTAZIONI LINGUISTICHE

La linguistica non come *ancilla historiae*, ma come utilissima disciplina ausiliaria che integra i risultati dell'indagine storica, assumendo un valore piuttosto rilevante quando la documentazione è rara, lacunosa e saltuaria, tanto da costituire, talvolta, l'elemento determinante di una ricostruzione. Il momento più felice si raggiunge quando le ricerche storiche e linguistiche corrono di pari passo e si completano a vicenda. Con qualche inevitabile incongruenza. Pensiamo all'esarcato di Ravenna: due secoli di occupazione greca con truppe orientali e funzionari venuti da Bisanzio. Perché, allora, le tracce linguistiche della grecizzazione del territorio sono così esigue e discutibili? Malgrado qualche tentativo di spiegare la provenienza di qualsiasi grecismo, sicuro o presunto, con la formula "diffuso dall'esarcato di Ravenna", dialetto e toponomastica concordi non confermano questo influsso che si aspetterebbe profondo e persistente non meno di quello dell'area longobarda. Chi ha studiato questa situazione evidentemente anomala¹ ha cercato di spiegarla con motivazioni diverse concomitanti: molti elementi possono essere entrati nell'uso e poi spariti senza lasciar segno; può darsi che alcuni abbiano avuto un'estensione geografica molto maggiore dell'attuale; qualche altro, oggi considerato un fossile, può aver avuto una vitalità non più riscontrabile; non è escluso che certi cultismi abbiano conosciuto un tempo una più vasta popolarità. Tutte induzioni certamente legittime, ma che restano solo nella sfera del probabile e non modificano la deludente modestia dei dati reali in nostro possesso. Senza contare i

1. S. Lazard, Grecismi dell'Esarcato di Ravenna, *Studi ravennati* 12 (1980) 59-74.

ΠΕΡΙΘΩΡΙΑΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 16ου ΑΙ.

Η έννοια των περιθωριακών αναδύθηκε στον χώρο της ιστοριογραφίας μόλις τις τελευταίες δεκαετίες. Πρώτος ο Jacques Le Goff, στο κλασικό πλέον βιβλίο του για τον Πολιτισμό της Μεσαιωνικής Δύσης που δημοσίευσε το 1965, αφιέρωσε ορισμένες σελίδες στους αποκλεισμένους.¹ Τα χρόνια που ακολούθησαν, το θέμα απασχόλησε εκτενέστερα την έρευνα, με αποτέλεσμα να δημοσιευτούν αρκετές σημαντικές μελέτες.² Σήμερα πια, τα πράγματα εμφανίζονται αποσαφηνισμένα ως προς το ζήτημα. Με τον όρο περιθωριακός έχει επικρατήσει να δηλώνεται τόσο εκείνος που με τη θέλησή του τοποθετείται στο περιθώριο, απορρίπτοντας τις αξίες μιας κοινωνίας, όσο και εκείνος τον οποίο απορρίπτει η ίδια η κοινωνία, θέτοντάς τον στο περιθώριο.³

Η ανακοίνωσή μου περιορίζεται στον χώρο της Κρήτης και θα καλύψει κατά κύριο λόγο τη δεκαετία 1570-1580. Επέλεξα τον συγκεκριμένο χώρο, επειδή το πλούσιο αρχαιακό υλικό που έχει διασωθεί παρέχει τη δυνατότητα εξαγωγής, λεπτομερών συμπερασμάτων ως προς την έν-

1. Σε αυτήν την κατηγορία, ο Γάλλος ιστορικός ενέταξε τους αιρετικούς, τους λεπρούς, τους Εβραίους, τους τρελούς, τους μάγους, τους σοδομιστές, τους ανάπηρους, τους ξένους και τους ξεπεσμένους κοινωνικά. Βλ. J. Le Goff, *La civilisation de l'Occident médiéval*, Παρίσι 1965, 387-396 (ελληνική έκδοση: *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Θεσσαλονίκη 1993, 436-449).

2. Από τον μακρύ, σχετικό κατάλογο, σημειώνω τα σπουδαιότερα βιβλία: G. H. Allard (επιμ.), *Aspects de la marginalité au Moyen Age*, Μοντρεάλ 1975· B. Gernemek, *Les marginaux parisiens aux XIVe et XVe siècles*, Παρίσι 1976· *Exclus et systèmes d'exclusion dans la littérature et la civilisation médiévales*, Sénéfiance αρ. 5, Εξ-αν-Προβάνς-Παρίσι 1978· B. Vincent (επιμ.), *Les Marginaux et les Exclus dans l'Histoire*, Παρίσι 1979 (ελληνική έκδοση στην οποία θα γίνεται στο εξής η παραπομπή: B. Vincent (επιμ.), *Οι περιθωριακοί και οι αποκλεισμένοι στην ιστορία*, Αθήνα 1988). Στον προβληματισμό που αναπτύχθηκε καίριας σημασίας αποδείχτηκε και η ελληνική συμβολή: Βλ. Χρύσα Α. Μαλτέζου (επιμ.), *Πρακτικά Ημερίδας: Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1993.

3. Χρύσα Α. Μαλτέζου, Πρόλογος, *Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο*, 7.

DIVERSI LIVELLI DI RICCHEZZA E DI PENURIA NEGLI ATTI MATRIMONIALI ROGATI A CANDIA NEL CORSO DEL SECOLO XIV

Nei documenti ufficiali della Repubblica di san Marco, così come nelle numerose descrizioni di viaggio, l'isola di Creta appariva nel corso del Trecento «copiosa et fertilis»,¹ con una capitale — Candia — «pulcra et amena», dotata «omnibus deliciis»² e in grado di ospitare una popolazione stabile di circa ottomila persone:³ quasi una «seconda Venezia»⁴ in cui prosperità e benessere sembravano a tal punto predominanti⁵ da occultare lo stato di bisogno che

1. H. Noiret, *Documents pour servir à l'histoire de la domination vénitienne en Crète (1380-1485)*, Paris 1892, 228-229 (11 sett. 1414), 171 (3 febb. 1420).

2. Giacomo da Verona, cit. in G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, voll. 1-4, Venezia 1905-1932, I, 12; per altre testimonianze cfr. D. Hemmerdinger Iliadou, *La Crète sous la domination vénitienne et lors de la conquête turque (1322-1648)*. Renseignements nouveaux ou peu connus d'après les pèlerins et les voyageurs, *Studi Veneziani* 9 (1967) 535-623.

3. F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen-âge. Le développement et l'exploitation du domaine colonial vénitien (XIII-XV s.)*, rist. anast. con aggiornamento bibliografico, Paris 1975, 268. Per quanto concerne l'intera popolazione isolana i primi dati attendibili non risalgono che all'ultimo quarto del sec. XVI, cfr. E. Kolodny, *La Crète: mutation et évolution d'une population insulaire grecque*, *Rev. de Géographie de Lyon* 43 (1968) 244.

4. «Civitas Candide est alia civitas Venetiarum apud Levante»: F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, Paris-La Haye 1958-1961, III, n. 2994, 206.

5. Sugli sviluppi dell'economia cretese nel sec. XIII, oltre al citato lavoro di F. Thiriet sulla *Romanie vénitienne* e ai saggi del medesimo autore raccolti nel volume miscelaneo *Etudes sur la Romanie Gréco-vénitienne (Xe-XVe siècles)*, London 1977, si vedano S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Napoli 1963, che per primo si è servito dei documenti privati quale naturale complemento e integrazione della documentazione dei *consilia* utilizzata dallo studioso francese, e A. E. Laiou, *Quelques observations sur l'économie et la société de Crète vénitienne (ca. 1270-1305)*, *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi*

Χαράλαμπος Γάσπαρης

«ΦΤΩΧΟΙ» ΦΕΟΥΔΑΡΧΕΣ
ΚΑΙ «ΠΛΟΥΣΙΟΙ» ΑΓΡΟΤΕΣ

Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΙΑΣΤΡΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Στην κοινωνία της βενετοκρατούμενης Κρήτης, με τον δυτικοφερμένο κατακτητή και τον ελληνικό πληθυσμό, μέχρι και τις αρχές τουλάχιστον του 15ου αι., οπότε ο αγροτικός χαρακτήρας της οικονομίας του νησιού ήταν κυρίαρχος, ξεχώριζαν δύο μεγάλες τάξεις, των φεουδαρχών και των αγροτών. Στην πυραμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας του Μεσαίωνα οι φεουδάρχες-γαιοκτήμονες καταλάμβαναν τα υψηλότερα στρώματα, ενώ οι αγρότες τη βάση, κατέχοντας εξ ορισμού τη θέση των πλούσιων και των φτωχών αντίστοιχα. Το νέο γαιοκτητικό καθεστώς στην Κρήτη μετά την κατάκτησή της και ο τρόπος εκμετάλλευσης της γης στο νησί, όπως και οι γενικότερες πολιτικές αρχές της Βενετίας, καθόριζαν τα όρια των τάξεων, άφηναν όμως πολλά περιθώρια στην οικονομική εξέλιξη των μελών της κάθε τάξης.¹ Για ουσιαστικότερες όμως διαπιστώσεις σχετικά με το θέμα του οικονομικού καθεστώτος φεουδαρχών και αγροτών, θα

1. Σχετικά με τα γεγονότα της κατάκτησης της Κρήτης και της νέας τάξης πραγμάτων κατά τον 13ο και 14ο αι., βλ.: S. Borsari, *Il dominio veneziano a Creta nel XIII secolo*, Νεάπολη 1963· F. Thiriet, *La Romanie vénitienne au Moyen âge*, Παρίσι 1975· Elisabeth Santschi, *La notion de "feudum" en Crète vénitienne (XIIIe-XVe siècles)*, Montreux 1976· S. Cosentino, *Aspetti e problemi del feudo veneto-cretese (sec. XIII-XIV)*, Quaderni della Rivista di Studi Bizantini e Slavi 3, Μπολόνια 1987· Χρύσα Α. Μαλιτζού, *Η Κρήτη κατά τη διάρκεια της περιόδου της Βενετοκρατίας (1211-1669)*, *Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, 105-161· M. Gallina, *Una società coloniale del Trecento. Creta fra Venezia e Bisanzio*, Βενετία 1989· Χ. Γάσπαρης, *Η γη και οι αγρότες στη μεσαιωνική Κρήτη. 13ος-14ος αι.*, Αθήνα 1997. Βλ. επίσης, F. Thiriet, *Riches et pauvres en Crète vénitienne aux XIVe et XVe siècles*, *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Αγ. Νικόλαος 25 Σεπτεμβρίου - 1 Οκτωβρίου 1981)*, τ. 2, Ηράκλειο 1985, 343-363, όπου εξετάζεται η αντίθεση ανάμεσα στους φτωχούς αγρότες και τους πλούσιους γαιοκτήμονες.

Η ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΥΓΕΝΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗΣ ΚΡΗΤΗΣ

Ἡ κρητική εὐγένεια ἂν καὶ ἦταν ὑποδεέστερη τῆς βενετικῆς καὶ τοπικῆς μόνο σημασίας, ἐν τούτοις ὑπῆρξε περιζήτητη ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ νησιοῦ (Κρητικούς καὶ Βενετούς), τοὺς Ἴταλοὺς ποὺ μετοικοῦσαν στὴν Κρήτη καὶ τοὺς Ἑλληνες πρόσφυγες ἀπὸ τὶς τουρκοκρατούμενες χῶρες (Ναύπλιο, Μονεμβασία, Κύπρο). Τὰ διαφορετικῆς ἐθνικῆς προέλευσης αὐτὰ ἄτομα ποὺ διεκδικοῦσαν γιὰ τὸν ἑαυτὸν τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀπογόνους τους, τὸν τίτλο τοῦ Κρητικοῦ εὐγενοῦς ἀνήκαν σὲ διαφορετικὰ κοινωνικά στρώματα. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς προέρχονταν ἀπὸ ἀστούς τῆς Βενετίας, ἄλλοι ἀπὸ Κρητικούς ἀρχοντοπούλους καὶ ἄλλοι ἀπὸ ὄσους γιὰ διάφορους λόγους εἶχαν χάσει τὴ βενετικὴ εὐγένεια.¹

Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τὸ προνόμιο τῆς κρητικῆς εὐγένειας ἦταν ἰδιαίτερα ἐλκυστικὸ γιὰ τὰ οἰκονομικά, κοινωνικά καὶ διοικητικά πλεονεκτήματα ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζε. Ἡ ἀπονομὴ τῆς εὐγένειας αὐτόματα ἐπέτρεπε τὴ συμμετοχὴ τους στὴν ἐκλογή σημαντικῶν ἀξιωματῶν ποὺ προορίζονταν ἀποκλειστικά γιὰ τὴν τάξη τῶν Κρητικῶν εὐγενῶν² καὶ μέσω τῶν θέ-

1. Γιὰ τοὺς Κρητικούς εὐγενεῖς βλ. Στ. Εανθουδίδης, *Ἡ Ἐνετοκρατία ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀγῶνες τῶν Κρητῶν*, Ἀθήνα 1939, 129-130· Χρύσα Α. Μαλτέζου, *Ἡ Κρήτη στὴ διάρκεια τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας (1211-1669)*, *Κρήτη: Ἱστορία καὶ πολιτισμὸς*, τ. 2, Κρήτη 1988, 114· Ἰ. Γ. Γιαννόπουλος, *Ἡ Κρήτη κατὰ τὸν τέταρτο βενετοτουρκικὸ πόλεμο (1570-1571)*, Ἀθήνα 1978, 40-41.

2. Ἀξιώματα στὰ ὁποῖαμποροῦσαν νὰ ἐκλέγονται Κρητικοὶ εὐγενεῖς ἦταν αὐτὸ τοῦ ἀγορανόμου (giustiziere), τοῦ capitano contra fures ἢ capitano del vededo, τοῦ φρουράρχου (castellano), τοῦ colonnello τῆς πολιτοφυλακῆς, τοῦ δικηγόρου τῆς δουικῆς αὐλῆς (Ἀσπασία Παπαδάκη, *Ἀξιώματα στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη κατὰ τὸ 16ο καὶ 17ο αἰῶνα*, *Κρητικὰ Χρονικά* 26 (1986) 107-110). Γιὰ τὸ Ρέθυμνο ἡ βενετικὴ Γερουσία εἶχε ἐγκρίνει τὸ 1510 τὴν ἀπόφαση τοῦ Antonio Condulmario, Συνδίκου τῆς Ἀνατολῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γινόταν περιοδικὴ ἀνάληψη τῶν τοπικῶν ἀξιωματῶν ἀπὸ Βενετούς καὶ Κρητικούς εὐγενεῖς. Ἐτσι συντάσσονταν δύο κατάλογοι, Βενετῶν καὶ Κρητικῶν εὐγενῶν. Τὴ μία φορὰ ἐκλέγονταν γιὰ κάθε ὑπηρεσία δύο Βενετοὶ καὶ ἓνας Κρητικὸς, ἐνῶ τὴν ἐπόμενη φορὰ δύο Κρητικοὶ καὶ ἓνας

ΤΡΟΦΕΣ ΦΤΩΧΩΝ ΚΑΙ ΠΛΟΥΣΙΩΝ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΡΗΤΗ

Η διαμόρφωση του δικαιολογίου μιας κοινωνίας επηρεάζεται από την τοπική παραγωγή αγαθών, τον βαθμό ανάπτυξης των εμπορικών σχέσεων, τη γεωγραφική διαμόρφωση του χώρου κατοικίας της (γεινίαση ή μη με παράκτιες περιοχές) και τις θρησκευτικές συνήθειες με τις όποιες απαγορεύσεις κατανάλωσης τροφίμων (π.χ. περίοδοι νηστείας).

Στην Κρήτη παρατηρείται μια αξιοσημείωτη σταθερότητα στην παραγωγή αγαθών· οι αλλαγές, που σε μερικές περιπτώσεις είναι σημαντικές, όπως συνέβη με την εισαγωγή καινούργιων καλλιεργειών από τον Νέο Κόσμο, επηρεάζουν καταλυτικά την τοπική παραγωγή, αλλά τα καινούργια προϊόντα διαδίδονται με μικρή ταχύτητα διασποράς¹ και τελικά ενσωματώνονται γρήγορα στις διατροφικές συνήθεις του πληθυσμού.

Τα βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα της διατροφής των Κρητιτών από την αρχαιότητα μέχρι και τα μέσα του 20ού αιώνα είναι αφ' ενός η αραιή κατανάλωση κρέατος, η σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα χρήση ελαιολάδου ως λιπαρού και η αξιοποίηση της πλούσιας γλωρίδας του νησιού. Η κατανάλωση κρέατος έχει πολύ συχνά τελετουργικό χαρακτήρα (σφάγια θυσιών) και στα νεότερα χρόνια συνδέεται με το ορθόδοξο εορτολόγιο (π.χ. το αρνί του Πάσχα ή ο χοίρος των Χριστουγέννων). Το ελαιόλαδο και οι βρώσιμες ελιές αποτελούν βασικό είδος διατροφής από τα προϊστορικά χρόνια,² όπως φαίνεται από τις αρχαιολογικές ενδείξεις (ελαι-

1. Η ντομάτα φαίνεται να εξαπλώνεται σ' όλο το νησί στα μέσα του 19ου αιώνα. Η παράδοση για τον τρόπο με τον οποίο διαδόθηκε στον Άγιο Μύρωνα Μαλεβιζίου (ντοματιές φύτεψαν εκεί που αποπάτησε ο παχιάς!) είναι απολαυστική: Βλ. Ευαγγελία Κ. Φραγκάκη, *Συμβολή στα Λαογραφικά της Κρήτης*, Αθήνα 1949, 83-84 και της ίδιας, *Συμβολή εις την δημόδη ορολογία των φυτών*, Αθήνα 1969, 159-160. Η πατάτα φτάνει με αξιοσημείωτη καθυστέρηση και αρχίζει να καλλιεργείται μετά το 1860. Οι Κρητικοί, όμως, που είναι εξαιρετικά φυτοφάγοι, άρχιζαν να λαχανεύουν τους τρυφερούς βλαστούς της πατατιάς, συνήθεια που επιβιώνει ακόμη σε μερικές περιοχές. Βλ. Μαρία και Ν. Ψιλάκης, *Το κρητικών εδεματολόγιον. Κρητική παραδοσιακή κουζίνα*, Ηράκλειο ²1995, 206.

2. Ν. Πλάτων, *Ζάκρος. Το νέον μυωικών ανάκταρον*, Αθήνα 1974, 184-185.

RICHES ET PAUVRES EN VILLE LE CAS DE FAMAGOUSTE (XIIIe-XVe siècles)

Si pour l'Occident médiéval les travaux ne manquent pas sur les riches, sur les élites et également sur les pauvres et les marginaux, par contre cette thématique n'a pas été véritablement étudiée pour le monde colonial de la Méditerranée orientale, héritier des croisades. Pour répondre au thème proposé, j'ai choisi de concentrer mes recherches sur le milieu urbain à Chypre, plus particulièrement sur le principal port de l'île, Famagouste, car la documentation est abondante et le cas promet d'être intéressant dans la mesure où la situation politique de la ville a évolué. Grande place commerciale à population hétérogène, elle a échappé à l'autorité royale pour devenir, à partir de 1374, une colonie purement génoise, enclavée dans le royaume des Lusignan.¹ Je limiterai mon étude à la période pendant laquelle l'île a été gouvernée par la dynastie franque des Lusignan c'est-à-dire jusqu'en 1484.

Pour pouvoir brosser un tableau économique-social de la population de Famagouste, il faudrait d'abord pouvoir définir ce qu'est un riche, et ce qu'est un pauvre; en effet, les critères définissant ces catégories ne sont pas nettement établis, et de multiples questions se posent. Comment reconnaître un riche dans les sources? Qu'est-ce qui caractérise son mode de vie? Comment s'enrichit-on? Y a-t-il un seuil de pauvreté et comment pouvons-nous le délimiter? Y a-t-il un groupe de riches, et un groupe de pauvres? Si oui, y a-t-il une attitude commune du groupe et envers le groupe? Enfin, notre documentation est-elle à même de fournir des réponses? C'est l'examen de cette dernière question qui va guider notre étude;

1. Sur l'histoire de Chypre, voir G. Hill, *History of Cyprus*, vol. 2 et 3, Cambridge 1948; P. W. Edbury, *The Kingdom of Cyprus and the Crusades, 1191-1374*, Cambridge 1991; et surtout la nouvelle histoire de Chypre, *Ιστορία της Κύπρου*, ed. Θ. Παπαδόπουλλος, vol. 4 et 5, Nicosia 1995-96.

Benjamin Arbel

ROOTS OF POVERTY
AND SOURCES OF RICHNESS
IN CYPRUS UNDER VENETIAN RULE

In general terms, the roots of poverty and sources of richness in Venetian Cyprus did not substantially differ from those in other countries in early modern Europe and the Mediterranean: inherited social status was the principle base of economic differentiation. In the case of Cyprus, birth as a *parico* (πάρικος), a *francomato* (ἐλεύθερος), a nobleman or a burgher decided the measure of personal freedom, fiscal burdens, range of occupations, free time, and access to education, all of which can be considered either as venues or as inhibitions to economic success.¹

But beyond these basic and manifest factors, were there any specific ones consequent upon the inclusion of Cyprus in the Venetian *stato da mar*? In the framework of such a short paper it would only be possible to make a few critical observations and to suggest some hypotheses for debate.

The transformation of the Lusignan kingdom into a Venetian dependency had, of course, also important economic consequences. Admittedly, every colonial regime is exploitative, and such was also Venice's rule over Cyprus. No one can deny the fact that substantial parts of the island's resources were appropriated by Venice and taken out of the colony. Salt is the most blatant example: it was monopolized by the state and exported in great quantities to Venice without payment to the Cypriot treasury.²

1. For a general presentation of Cypriot society under Venetian domination, see B. Arbel, *Η Κύπρος υπό Ενετική Κυριαρχία, Ιστορία της Κύπρου*, εκδ. Θ. Παπαδόπουλλος, vol. 4, part I, Nicosia 1995, 455-536. The research carried out for this paper was supported by the National Research Foundation, administered by the Israel Academy of Sciences.

2. *Ibid.*, 458, 486-487; J. C. Hocquet, *Il liber creditorum sale Cypro dell' Archivio di Stato di Venezia*, *Archivio veneto* 108 (1977) 43-85.

ÉCHAPPER À LA PAUVRETÉ EN CHYPRE VÉNITIENNE

Dans l'histoire de la domination latine de Chypre, le XVIe siècle marque, sans conteste, une période de prospérité. C'est une époque de redressement, après les pestes et guerres qui laminent l'île, de 1347 aux années 1470. Redressement démographique tout d'abord, avec une population qui double de volume : 90 000 habitants en 1490, environ 180 000 en 1570.¹ Redressement économique, aussi, manifeste à travers les recettes du domaine public : à peine 70 000 ducats encaissés en 1491, plus de 150 000 dans les années 1560.² Au XVIe siècle, Chypre participe de la croissance observée dans toute la Méditerranée.

Cet essor repose sur une série de déséquilibres, économiques ou sociaux, de blocages juridiques, qui laissent nombre de Chypriotes à l'écart du processus d'enrichissement. Les sources ne permettent guère de distinguer les divers types de pauvreté ; quelle part accorder à la pauvreté exceptionnelle, qui naît des mauvaises conjonctures climatiques (on relève une trentaine d'années de récoltes insuffisantes entre 1490 et 1570) ? Quelle part occupe la pauvreté structurelle, qui résulte de l'organisation féodale de la société ? Les effets se superposent, s'accumulent, au point qu'au sein de chaque classe sociale, des groupes plus ou moins larges sont privés de moyens de subsistance. Nobles, bourgeois, soldats et — surtout — paysans tentent de sortir de la misère qui les guette ou qui les frappe ; chaque groupe adopte une stratégie originale, souvent en sollicitant l'aide de Venise ; de ce fait, Venise s'est trouvée confrontée au problème de l'assistance publique.

1. B. Arbel, *Cypriot population under Venetian Rule (1473-1571)*. A Demographic Study, *Μελέται και Υπομνήματα* 1 (1984) 211-214 + Table 1.

2. Id., *Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία, Ιστορία της Κύπρου*, Th. Papadopoulos éd., Nicosie 1996, V/1, 484.

ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΚΑΙ ΦΤΩΧΟΙ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΥΠΡΟ

Η κυπριακή κοινωνία κατά τους χρόνους της βενετοκρατίας ακολούθησε κατά κανόνα τα φεουδαλικά πρότυπα της Ευρώπης. Το κύριο χαρακτηριστικό γνώρισμά της είναι η διάκριση των πολιτών σε τάξεις, με αυστηρά καθορισμένα διαχωριστικά όρια. Στα πλαίσια του φεουδαρχικού συστήματος της Κύπρου (όπως αυτό διατηρήθηκε επί βενετοκρατίας), διακρίνονται οι πιο κάτω κοινωνικές τάξεις: α) Οι ευγενείς (*nobili*) και οι φεουδάρχες (*feudati*) που κατείχαν την ανώτερη βαθμίδα. Τόσο οι ευγενείς όσο και οι φεουδάρχες στα έγγραφα ονομάζονται *zenthil-homeni* (*gentiluomini*). Την τάξη αυτή, που ήταν και η μόνη που απολάμβανε πλήρη πολιτικά δικαιώματα, αποτελούσαν κυρίως οι αυτόχθονες Φράγκοι ευγενείς και φεουδάρχες,¹ οι ευγενείς Βενετοί άποικοι² και

1. W. H. Rudt de Collenberg, *Le Royaume et l'Église Latine de Chypre et la Papauté de 1417 à 1471* (d'après les Registres des Archives du Vatican), *Επετηρίς Κέντρου Επιστημονικών Ερευνών* 13-16/1 (1988) 118-119. *Assises de Jérusalem*, Assises de la Haute Cour, Έκδοση M. Le Comte Beugnot στο *Recueil des Historiens des Croisades*, Lois I, Παρίσι 1841, 411.

2. Οι ευγενείς Βενετοί εγκαταστάθηκαν στο νησί μετά την έκδοση Διατάγματος με το οποίο η Βενετική Δημοκρατία το 1478 θέλησε να στείλει 100 οικογένειες ευγενών Βενετών στην Κύπρο, παρέχοντας σ' αυτές κτήματα, που θα απέφεραν ετήσιο εισόδημα 300 τουλάχιστον δουκάτων το καθένα. Βλ. *Deliberazione* του Consiglio dei Pregadi, *Secreti*, XXVIII, 82 (Απόφαση της Γερουσίας, με ημερομηνία 3 Μαρτίου 1478, που επικυρώνει την προηγούμενη απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 1477)· L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des Princes de la Maison de Lusignan*, τ. 3, Παρίσι 1855 (ανατ. Αμμόχωστος 1970), 822-823· A. Navagero, *Storia della Repubblica Veneziana* στο Muratori, *Rerum Italicarum Scriptores*, XXIII, Μιλάνο 1733, σσ. 1149-1150· G. Hill, *A History of Cyprus*, Κέμπριτζ 1948 (ανατ. Κέμπριτζ 1972), τ. 2, 729. Παρά το γεγονός, ότι ουδέποτε υλοποιήθηκε κατά γράμμα, το σχέδιο αυτό, συνέβαλε στην κάθοδο μερικών οικογενειών ευγενών Βενετών στο νησί. Εκτός απ' αυτούς στην Κύπρο υπήρχαν φεουδάρχες και ευγενείς Βενετοί, που ήταν ήδη εγκατεστημένοι στο νησί και πριν από την κατάκτησή του από τους Βενετούς. Γνωστότερη οικογένεια ήταν εκείνη των Κορνάρων της Επισκοπής με τις περίφημες φυτείες ζαχαροκαλάμου.

ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ ΤΩΝ ΛΑΪΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ ΣΤΗ ΒΕΝΕΤΟΚΡΑΤΟΥΜΕΝΗ ΚΥΠΡΟ

Ας μου επιτραπεί, για λόγους πρακτικούς, να αναφερθώ —εντελώς συνοπτικά βέβαια— σε κάποιες έννοιες λίγο-πολύ γνωστές γύρω από το αστικό κοινοτικό φαινόμενο. Οι αστικές κοινότητες εμφανίζονται στη Δύση από την εποχή του ύστερου μεσαίωνα, όταν ανοίγει μια περίοδος κατά την οποία, ύστερα από παρακμή αιώνων, αρχίζουν να αναδύονται και βαθμιαία να αναπτύσσονται τα νέα κέντρα αστικής ζωής. Ο πληθυσμός των πόλεων που διαρκώς τροφοδοτείται και από τους φυγάδες της φεουδαρχικής υπαίθρου —είναι γνωστό βέβαια το απόφθεγμα εκείνης της εποχής που έλεγε ότι «ο αέρας της πόλης σε κάνει ελεύθερο»— ευθύς εξαρχής οργανώνει την πολιτική του ζωή και έτσι όλοι όσοι κατοικούν στην ίδια πόλη και ασχούν τις νέες αστικές οικονομικές και κοινωνικές δραστηριότητες συσσωματώνονται και συγκροτούν την κοινότητα της πόλης αυτής για να αλληλοϋποστηρίζονται αμοιβαία και να προασπίζονται τα κοινά συμφέροντα. Έτσι λοιπόν στο κοινοτικό σώμα αρχικά εντάσσονται όλοι οι κάτοικοι της πόλης, επομένως εκπροσωπούνται σ' αυτό όλα τα αστικά οικονομικά στρώματα. Ωστόσο με την πάροδο των χρόνων και ιδίως μέσα στον 13ο, 14ο, 15ο αιώνα σημειώνεται μια οικονομική και κοινωνική διαφοροποίηση. Οι εύποροι αστοί στρέφονται και επενδύουν ένα μέρος από τον πλούτο τους στην αγορά και την εκμετάλλευση της γης αποκτώντας έτσι εισοδήματα και από τη γαιοκτησία. Οι αστικές κοινότητες περνούν στα χέρια των πλούσιων αστών εισοδηματιών, ενώ τα χαμηλά οικονομικά στρώματα της πόλης που απαρτίζουν την τάξη του λαού όχι μόνο δεν συμμετέχουν στις δημόσιες θέσεις και αξιώματα, αλλά χάνουν και το δικαίωμα να εγγράφονται και να παίρνουν μέρος στο συγκροτημένο σώμα της κοινότητας και στο συμβούλιό της. Με τον τρόπο αυτόν οι κοινότητες, θεσμοθετημένα ή άτυπα, αποκτούν βαθμιαία ή διαμιάς ένα κλειστό και ολιγαρχικό χαρακτήρα και όσες οικογένειες αποκτούν το κληρονομικό δικαίωμα να συμμετέχουν σ' αυτές απαρτίζουν πια μια νέα αριστοκρατική κατηγορία αστών, ένα στρώμα πατρικίων ή αν θέλετε το αρχοντολόι της πόλης που αντιπαρατάσσεται στα λαϊκότερα

ΣΤΙΓΜΙΟΤΥΠΑ ΠΛΟΥΤΟΥ ΚΑΙ ΦΤΩΧΕΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 14ο-15ο ΑΙ.
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΕΓΓΡΑΦΩΝ
ΤΩΝ ΒΕΝΕΤΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ

Τὰ ἔγγραφα πού ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ἀποκαλύπτουν ποικίλα ἐπίπεδα πλούτου καὶ φτώχειας στὴ Βενετοκρατούμενη Πελοπόννησο. Οἱ δύο ὅροι (πλοῦτος καὶ φτώχεια) φυσικὰ εἶναι σχετικοί. Δὲν εἶναι ἀπλὰ ὁ γόνιμος κάμπος τῆς Μεσσηνίας, τὰ προϊόντα τοῦ ὁποίου εἶχαν τόσο μεγάλη ζήτηση στὴ Δύση, πού προσέφερε πλοῦτο τόσο στοὺς ἡγεμόνες ὅσο καὶ στοὺς ἐμπόρους. Σὲ ὅλη τὴ χερσόνησο ὁ "Ἕλληνας χωρικός, ὅποιαδήποτε κι ἂν ἦταν ἡ θέση του, κέρδιζε τὴ ζωὴ του ἀπὸ τὴ γῆ. "Ὅμως παρ' ὅλες τὶς σημαντικὲς διαφορὲς ἀνάμεσα στὰ στρώματα τῆς κοινωνίας στὰ δύο ἄκρα τῆς ζυγαριᾶς, δηλαδὴ μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων καὶ αὐτῶν πού προσέφεραν τὸν μόχθο τους γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς, γενικὰ φαίνεται νὰ ὑπῆρχε ἓνα *modus vivendi* πού ἔφερε εὐημερία στὴν περιοχὴ.

Δὲν ὑπάρχει συγκρίσιμη λεπτομερὴς τεκμηρίωση, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν περίπτωση τῆς δίκης Cremolisi, πού θὰ μᾶς ἔδινε τὴ δυνατότητα νὰ ἐκτιμήσουμε τὸν πλοῦτο πού ἀπελάμβαναν οἱ προεξέχουσες οἰκογένειες στὶς Βενετοκρατούμενες περιοχὲς στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν δέκατο τέταρτο αἰώνα. Ὁ πλοῦτος τοῦ Neri Acciaiuoli, ἄρχοντας τῆς Κορίνθου, πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἀνῆκε στὴν τάξη αὐτὴ τῶν φεουδαρχῶν πού ἀπελάμβαναν μόνον πολὺ λίγοι. Ὁ θαυμασμός μὲ τὸν ὁποῖο μάρτυρες (στὴ δίκη) περιέγραφαν τὰ ὑπάρχοντά του, πού ἐκτείνονταν ἀπὸ τὴν ἐπίπλωση τοῦ νοικοκυριοῦ του, τὰ ἀσημικά, τὰ κοσμήματα, ἕως τὰ ἄλογα, τὸ κρασί καὶ ἄλλα προϊόντα, ὑποδεικνύει τὴ σπανιότητα τοῦ πλούτου του. Ὡστόσο, παρ' ὅλο τὸ μέγεθός του, ὁ πλοῦτος αὐτὸς εἶχε ἓνα κοινὸ στοιχεῖο μὲ τὸν ὑπόλοιπο πληθυσμό, εἴτε στὴν καστελλανία τῆς Κορίνθου εἴτε στὶς Βενετικὲς κτήσεις· τὸ γεγονός ὅτι ὁ πλοῦτος αὐτὸς προσερχόταν σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴ γεωργία, καὶ βασιζόταν στὸν μόχθο τοῦ "Ἑλληνα χωρικοῦ, τοῦ *villanus* ἢ *villicus* ἢ *rusticus* τῶν Βενετικῶν ἐγγράφων.

Haris Kalligas

MONEMVASIA, «ΤΕΩΣ ΘΑΛΑΣΣΟΚΡΑΤΗΣΑΣ»

In September 1460 two delegates from Monemvasia appeared before Pope Pius II begging him to place their city under his protection. Pius in his response referred to the maritime importance of Monemvasia in the past, remarking: "...the state which... had invaded Asia and the East with powerful fleets and subdued a large part of the world, was at last brought so low that it could not stand unless it sought lords in the West... those whose ability and power it had once despised".¹

More than one century and a half earlier, in the prooimion of the chrysobull issued in June 1301 for the Metropolis of Monemvasia, emperor Andronikos II Palaiologos, among his praises for the city and its inhabitants, stresses the importance of maritime activities for the population which is called "ικανόπλοον και θαλασσοτουργόν...", and Monemvasia "εὐεμπορώτατον" ἄστρ, "well situated for sailing the sea to any place anywhere".²

The potential for the growth of naval activities in Monemvasia was offered by its unique position in relation to the sea routes, the morphology of the rock, as well as a number of other factors which favoured their development through the centuries; special conditions which prevailed from the 7th to the 14th century; good ports, both larger and smaller, all along and around the Lakonike peninsula, which in most cases allowed for good connections by land also; the existence in Mount Parnon of wood forests offering timber suitable for shipbuilding.³

1. E. S. Piccolomini, The Commentaries of Pius II. Books IV and V. Eds. W. D. Gray - H. V. Faulkner, trans. F. Gragg, *Smith College Studies in History* 30 (1946) 321. Cf. Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Monemvasia 1990, 191-193.

2. St. Binon, L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie. Macaire ou Phrantzès?, *Échos d'Orient* 37 (1938) 306-307; Kalligas, *Monemvasia*, 100.

3. Haris Kalligas, Monemvasia: 7th-15th centuries, *Economic History of*

Μαριάννα Κολυβά

VARIIS ANIMIS DE LI ABITANTIS*

ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΣΤΗ ΖΑΚΥΝΘΟ

(16ος ΑΙΩΝΑΣ)

Από την αρχή κιόλας του πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου,¹ η Ζάκυνθος δέχεται άμεσα την επίδραση των γεγονότων που διαδραματίζονται στη γειτονική πελοποννησιακή γη.²

Μετά την κατάρρευση της αμυντικής γραμμής του Εξαμιλίου (1460), την πτώση του Άργους (1464) και την κατάληψη των οχυρών της ΒΔ Πελοποννήσου (1470), *stradiotti* και προσφυγικός πληθυσμός αποβιβάζονται στο νησί με διαταγή του βενετού γενικού προβλεπτή θαλάσσης Giacomo Loredan και συγκατάθεση του Leonardo III των di Tocco.³

* Hieronimo Contarini, provveditor dell'armata.

1. Για τον πρώτο βενετοτουρκικό πόλεμο, τις πολεμικές συγκρούσεις και επιχειρήσεις βλ. Biblioteca Municipale di Bologna, *Dispacci della Guerra di Peloponneso (1466)*, επιμ. έκδ. Κ. Ν. Σάθας, *Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας*, τ. 6, Παρίσι 1884, 1-92· S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, τ. 4, Βενετία 1913, 380 κ.ε.· Α. Μομφεράτος, *Σιγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστας. Πόλεμος Ενετών και Τούρκων εν Πελοποννήσω κατά τα έτη 1463-1466*, Αθήνα 1914· G. Soranzo, Sigismondo Pandolfo Malatesta, Morea e le vicende del suo Dominio, *Atti e Memorie della Real Deputazione di Storia Patria per le Provincie di Romagna*, σειρά IV, τ. 8 (1918) 241-280· R. Lopez, Il principio della guerra veneto-turca nel 1463, *Archivio Veneto*, σειρά V, τ. 15 (1934) 45-131· R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, τ. 1, Μιλάνο-Μεσσήνη 1968, 402-405· Κ. Ν. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1962, 41 κ.ε.· Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3, Θεσσαλονίκη 1968, 7-62· Ι. Χασιώτης, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές συγκρούσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 10, Αθήνα 1974, 261 κ.ε.

2. Μαριάννα Κολυβά, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του α' και του γ' βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών*, α.δ.δ., Αθήνα 1989, 26 κ.ε.

3. Marianna Kolyvã, La penetrazione della Repubblica Veneta nella contea palatina degli Orsini e nel ducato dei di Tocco nelle Isole Ionie, *Γαλλοελληνικά* 1 (1988) 86.

Πλάτων Μαυρομούστακος

ΓΙΑ ΜΙΑ ΘΕΣΗ ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ
Ο ΚΑΥΓΑΣ ΓΙΑ ΤΟ ΚΑΘΙΣΜΑ
ΣΤΟ ΘΕΑΤΡΟ SAN GIACOMO ΤΗΣ ΚΕΡΚΥΡΑΣ (18ος αι.)

Ἡ ἀνακοίνωσή μου νομίζω ὅτι βρίσκεται στὸ περιθώριο τῶν ζητημάτων πού ἔχουν παρουσιαστεῖ ἀπὸ τοὺς προηγούμενους ὁμιλητές ἔχον μόνο λόγῳ τοῦ θέματός της ἀλλὰ καὶ γιατί ἀναφέρεται στὸ τέλος τῆς περιόδου τῆς βενετοκρατίας. Ἴσως ἕμῳς τὸ στοιχεῖο αὐτὸ νὰ ἐπιτρέψει κάποιες νύξεις γιὰ ζητήματα νοοτροπιῶν καὶ συμπεριφορῶν τὰ ὁποῖα τονίζουν τὴ σημασία τῆς βενετσιάνικης ἐπίδρασης στὸν χῶρο τῶν Ἑπτανήσων.

Εἰσαγωγικά θὰ ἦταν σκόπιμο, ἴσως, νὰ σημειώσω ὅτι ἡ μελέτη τῆς θεατρικῆς δραστηριότητος στὴν Κέρκυρα καὶ ἡ καταγραφή τῶν στοιχείων της ἀποτελοῦσε, μέχρι πρόσφατα, ἓνα μεγάλο κενὸ καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ ζητούμενα γιὰ τὴν ἐλληνικὴ θεατρολογία.¹ Ἡ βασικὴ πηγή, τὸ πολὺ εὐσυνείδητο πόνημα τῶν ἀρχῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού γράφτηκε ἀπὸ τὸν Λαυρέντιο Βροκίνη, τὸν ἀρχιεπιτόμο τῆς Κέρκυρας, ἡ ὀλιγοσέλιδη μελέτη του πού τιτλοφορεῖται: *Περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐν τῷ Κερκυραϊκῷ Ἄστει Στοῦς — Loggia — καὶ τῆς εἰς θέατρον μετατροπῆς αὐτῆς*, ἄφηκε ἀναπάντητα πολλὰ ἐρωτήματα γιὰ τὸ San Giacomo, τὸ πρῶτο θέατρο μὲ ἀρχιτεκτονικὴ ἰταλικῆς σκηνῆς πού λειτούργησε στὸν ἐλληνικὸ χῶρο.

Πέρα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Βροκίνη, οἱ πληροφορίες πού εἴχαμε στὴ διάθεσή μας, προέρχονταν ἀπὸ ἀρκετές, σύντομες, δημοσιεύσεις σὲ κερκυραϊκὰ περιοδικὰ καὶ ἐφημερίδες, πού σὲ μεγάλο ποσοστὸ, ἀναπαρήγαγαν διηγήσεις παλαιῶν Κερκυραίων καὶ ἀπὸ τὰ λίγα, διαφωτιστικὰ ἕμῳς, σύντομα ἔργα Ἑπτανήσιων λογίων καὶ Κερκυραίων ἱστοριοδιφῶν.² Οἱ

1. Πρβλ. Β. Ποῦγχερ, Ἐρευνητικὰ προβλήματα στὴν ἱστορία τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου, *Ἱστορικὰ Νεοελληνικοῦ Θεάτρου. Ἐξι Μελετήματα*, Ἀθήνα 1984, 51-52.

2. Λ. Βροκίνης, *Περὶ τῆς οἰκοδομῆς τῆς ἐν τῷ Κερκυραϊκῷ Ἄστει Στοῦς — Loggia — καὶ τῆς εἰς θέατρον μετατροπῆς αὐτῆς, 1663-1799. Ἱστορικὸν ὑπομνημάτιον*, Κέρκυρα 1901· Σπυρίδων Δὲ Βιάζης, *Τὸ ἀρχαιότατον τῶν θεάτρων ἐν τῇ νεωτέρᾳ*

Ennio Concina

SAN MARCO A CASA D'ALTRI
QUARTIERI E FONTACI VENEZIANI
TRA ROMANIA E VICINO ORIENTE

Le pagine che seguono si limiteranno a proporre la messa a punto di una sorta di repertorio delle forme insediative delle comunità mercantili veneziane tra mar Mediterraneo e mar Nero nel corso del medioevo, in centri urbani non appartenenti allo *stato da mar* di Venezia: in situazioni, dunque, nelle quali le grandi linee di politica urbanistica —di controllo, organizzazione e amministrazione dello spazio urbano e delle sue grandi attrezzature— non appartengono direttamente alla sfera decisionale del Comune.

Ripercorreremo quindi un itinerario esemplificativo, nel corso del quale, a partire da Costantinopoli, si toccheranno Rhaïdestos in Tracia e Lajazzo in Cilicia, quindi Antiochia, Acri e Tiro lungo l'arco dell'antica fascia costiera siriana, per esaminare brevemente alcuni dei casi connessi alla penetrazione economica veneziana nelle città islamiche, come Aleppo, Alessandria e Tunisi, e raggiungere infine Trebisonda e Tana. Repertorio, si diceva: in effetti, l'articolazione dei tipi di insediamento presi in esame può essere espressa in sintesi nei termini che seguono:

a.1 quartiere con edificio religioso di riferimento e senza fondaco;

2 quartiere con chiesa, residenza del bailo, loggia, non attrezzato da fondaco;

b. quartiere con nucleo di riferimento civile e religioso e unico fondaco o caravanserraglio;

c. quartiere con più fondaci;

d. fondaco suburbano, senza quartiere mercantile;

e. fondaco intraurbano, senza quartiere mercantile, ma talora con annessi funzionali esterni.

Senza dubbio, il quartiere di Costantinopoli rappresenta la più antica situazione insediativa veneziana di tale genere che ci sia

S. Karpov

ORTHODOX CHRISTIANS IN ITALIAN-TARTAR SURROUNDING

NEW ARCHIVAL EVIDENCES ON RICH AND POOR IN VENETIAN TANA, XIVth-XVth CENTURIES*

There were different types of relations between Latin rulers, Latin inhabitants and local population in different areas of Latin Romania. Examples from Italian settlements in the Black Sea area are relevant for better understanding of a certain mode of social relations and social behavior in a mixed multinational surrounding under Latin rule and foreign —this time— of the Golden Horde-suzerainty.

I shall limit myself to a most remote trading station, or better two trading stations (a Venetian and a Genoese one) of Tana in the estuary of Don river. Both Italian settlements existed as concessions from the khan on the periphery of a big Tartar nomadic town Azak and had large autonomy, in the XVth century even understood by Italians as their own possession (*excelse ducalis dominationis venetorum, loco dominorum Venetorum Tane, or logia dominorum Ianuensium*).¹ It was an area where Greek settlements existed since antiquity, and, as will be further revealed, it was an important enclave of Greeks in the middle ages as well. Being a significant centre of commerce and, especially of slave trade, Tana attracted people from all over the world and was a point of accumulation of slaves of Tartar, Cherkessian, Russian, Georgian and other origin. But in and around Tana/Azak existed also Jewish (Giudecca), Armenian, Cherkessian and, possibly, Russian settle-

* Research was supported by Russian Fund for Humanities [RGNF, project 97-01-00440].

1. A.S.V., *Cancellaria Inferior* (= CI), b. 148/2: notaio Pietro Pelacan, doc. of 13/X 1446; 6/I 1447; 20/VI 1449 etc.

ΟΙ ΠΛΟΥΣΙΟΙ ΠΑΝΕ ΣΤΗΝ ΚΟΛΑΣΗ;

Κάποτε υπήρχε ένας πλούσιος άνθρωπος, μās διηγείται τὸ κατὰ Λουκᾶν εὐαγγέλιο,¹ πού, ντυμένος με πορφυρά καὶ λινά ροῦχα, ζοῦσε σὲ μεγάλη πολυτέλεια. Κι ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα τοῦ σπιτιοῦ του βρισκόταν ξαπλωμένος ὁ φτωχὸς Λάζαρος, με τὸ σῶμα του γεμάτο πληγές νὰ τὶς γλείφουν τὰ σκυλιά. Καὶ καθὼς πεινοῦσε πολὺ, προσπαθοῦσε νὰ χορτάσει με τὰ ψίχουλα πού ἔπεφταν ἀπὸ τὸ τραπέζι τοῦ πλουσίου. Ὁ φτωχὸς Λάζαρος πέθανε καὶ ἄγγελοι τὸν μετέφεραν στὴν ἀγκαλιὰ τοῦ Ἀβραάμ στὸν Παράδεισο. Σύντομα πέθανε ὅμως κι ὁ πλούσιος, ἀλλὰ αὐτὸς πῆγε στὴν Κόλαση. Καὶ ἐκεῖ πού βασανίζοταν φρικτὰ σήκωσε τὰ μάτια του καὶ εἶδε ἀπὸ μακριὰ τὸν Ἀβραάμ νὰ κρατεῖ στὴν ἀγκαλιὰ του τὸν φτωχὸ Λάζαρο. «Πατέρα Ἀβραάμ, ἐλέησέ με» τοῦ φώναξε «καὶ στείλε τὸν Λάζαρο νὰ βουτήσῃ τὴν ἄκρη τοῦ δακτύλου του στὸ νερὸ καὶ νὰ δροσίσει τὴ γλώσσα μου, γιατί ὑποφέρω μέσα στὶς φλόγες». Κι ὁ Ἀβραάμ τοῦ ἀποκρίθηκε: «Θυμήσου, τέκνον μου, πὼς ἐσὺ ἀπῆλαυσες στὴ ζωὴ σου τὰ καλὰ καὶ ὁ Λάζαρος τὰ κακὰ. Τώρα ὅμως ἤρθε ἡ στιγμή αὐτὸς νὰ παρηγορεῖται κι ἐσὺ νὰ ὑποφέρεις».

Αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ ἐπεισόδιο τῆς συνομιλίας τοῦ πλουσίου με τὸν Ἀβραάμ ἔχει ἀπεικονιστεῖ στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Προκοπίου (εἰκ. 1) στὴ Λειβάδα Σελίνου τῆς Κρήτης, πού χρονολογεῖται στὸν 14ο αἰ.² Ὁ πλούσιος εἶναι γυμνὸς καθισμένος στὶς φλόγες τῆς Κολάσεως. Μὲ τὸ ἓνα του χέρι ὑψωμένο δείχνει τὸ μέτωπό του σὲ χειρονομία πού ὑποδηλώνει τὴ μετάνοιά του καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι του εἶναι γραμμένα τὰ λόγια πού, σύμφωνα με τὸ εὐαγγέλιο, ἀπηύθυνε πρὸς τὸν Ἀβραάμ: *πάτερ Ἀβραάμ ἐλέησόν με καὶ πέμψον Λάζαρον, ἵνα βάψῃ τὸ ἄκρον τοῦ δακτύλου αὐτοῦ ὕδατος καὶ καταρῖξῃ τὴν γλώσσάν μου, ὅτι ὀδυνῶμαι ἐν τῇ φλογὶ ταύτῃ.*³ Λίγο πῶς ψηλά, πρὸς τὰ ἀριστερὰ βρίσκεται ὁ Παράδει-

1. Κατὰ Λουκᾶν, 16:20-25.

2. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης. Δ'. Ἐπαρχία Σελίνου, *Κρητικὰ Χρονικά* 22 (1970) 368-370, εἰκ. 350-352.

3. Στ. Ν. Μαδεράκης, Ἡ Κόλαση καὶ οἱ ποινὲς τῶν κολασμένων σὰν θέματα

Bianca Lanfranchi Strina

FONTI RELATIVE ALLA STORIA DI VENEZIA.

Il mio intervento sarà un po' differente da quanto indicato nel titolo; non tratterò in generale di "fonti per la storia di Venezia", bensì illustrerò l'attività del Comitato per la pubblicazione delle fonti relative alla storia di Venezia.

Il Comitato fu fondato nel 1947 a Venezia per iniziativa di un gruppo di studiosi e di archivisti. Lo statuto (approvato il 10 novembre 1948) indica come scopo del Comitato "favorire il progresso degli studi relativi alla storia di Venezia con pubblicazioni (...)". Appare subito assai stretto il legame tra il Comitato e l'Archivio di Stato di Venezia: nel 1949 il Ministero dell'Interno autorizza il Comitato ad avere la propria sede presso l'Archivio di Stato di Venezia; a tenore dello statuto il Direttore dell'Archivio di Stato di Venezia è membro di diritto del consiglio direttivo. Ma i legami sono anche più sostanziali ed avevano la loro premessa in un altro lavoro che durante la guerra era iniziato presso l'Archivio di Stato di Venezia, quello che sarà conosciuto come il Codice Diplomatico Veneziano, cioè la raccolta dei documenti anteriori al 1200 conservati principalmente (ma non solo) presso l'Archivio di Stato di Venezia, la loro foto-riproduzione e la loro trascrizione integrale in dattiloscritto. Tale lavoro ne presupponeva a sua volta un altro: e cioè la ricognizione generale dei fondi e il riordino delle carte, specialmente quelle delle Corporazioni religiose soppresse, che pur dopo la sistemazione illustrata in Andrea da Mosto, *L'Archivio di Stato di Venezia*, Roma 1937, avevano ancora numerosi spezzoni in attesa di identificazione e di collocazione. Il Codice originario è stato poi integrato dai registi dei documenti del secolo XIII ed è tuttora suscettibile di aggiunte e sempre in lavoro. Tale imponente censimento consentiva di affrontare la pubblicazione di un fondo archivistico (per es. di un monastero) con la relativa certezza (anche se non sono mancate "sorprese" dell'ultima ora!) che tutte le carte di quel fondo fossero state identifi-

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΣΤΙΣ ΒΕΝΕΤΙΚΕΣ ΚΤΗΣΕΙΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

Με την επιβολή της βενετικής κυριαρχίας εισάγονται στις βενετικές κτήσεις τα δυτικά πρότυπα κοινωνικής οργάνωσης. Ωστόσο, δεν παρατηρείται ριζική ανατροπή του υφιστάμενου κοινωνικού ιστού, αλλά αμοιβαία προσέγγιση και προσαρμογή των δύο συστημάτων. Κυρίαρχη, βέβαια, παραμένει η γαιοκτητική πλουτοκρατία που τρέπεται προς τα φεουδαλικά πρότυπα, ενώ παράλληλα αναπτύσσεται μια παραφεουδαλική γαιοκτησία με την παραχώρηση δημόσιων γαιών σε «προνομιούχους» μετόικους. Ο λοιπός αγροτικός πληθυσμός απαρτίζεται από τις τάξεις των παροίκων και των ελεύθερων ακτημόνων καλλιεργητών ή κατόχων μικρών κλήρων γης. Στους αστικούς οικισμούς δραστηριοποιούνται οι ελεύθεροι επαγγελματίες που θα απαρτίσουν την τάξη των αστών και τα λαϊκότερα στοιχεία που επιδίδονται σε χειρωνακτικά επαγγέλματα. Ανάλογη είναι η περίπτωση όσων διοχετεύουν τη δραστηριότητά τους στη θάλασσα είτε ως πλοιοκτήτες ή εμπορευόμενοι είτε ως ναυτεργάτες. Η διαστρωμάτωση του πληθυσμού είναι παραπλήσια σε όλες τις κτήσεις με ορισμένες τοπικές ιδιομορφίες, που οφείλονται στη συντήρηση παλαιότερων ή στην εμφάνιση νεότερων κοινωνικών δεδομένων.

Η αρχική διαστρωμάτωση του πληθυσμού σε δύο αντιθετικά προβαλλόμενες τάξεις πλουτοκρατών γαιοκτημόνων και άπορου λαού διαφοροποιείται τόσο από την ανάδειξη μιας μεσαίας τάξης αστών, που θα την απαρτίσουν εύποροι επαγγελματίες, όσο και από την κατα τόπους διαμόρφωση ειδικών κοινωνικών κατηγοριών μέσα στα πλαίσια των δύο άλλων τάξεων. Οι φεουδάρχες και οι άλλοι μεγάλοι γαιοκτήμονες, γηγενείς και νεήλυδες, θα αποτελέσουν την κυρίαρχη τάξη των «ευγενών» (*nobiles*), οι οποίοι εκτός από τον πλούτο που απορρέει από την κτήση και την εκμετάλλευση της γης είναι αναγνωρισμένοι «πολίτες» (*cives*) έχοντας πλήρη πολιτικά δικαιώματα και δυνατότητα συμμετοχής στη διαχείριση των κοινών.¹ Στην Κρήτη παράλληλα με τη «βενετική ευγένεια», που απο-

1. Fr. Thiriet, *La Romanie vénitienne au moyen âge*, Παρίσι 1959 (ανατύ-

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ

Κύριε πρότανη, κύριε πρέσβη τῆς Ἰταλίας, κύριε πρόεδρε, ἀγαπητοὶ σύνεδροι, ἀγαπητοὶ συνάδελφοι καὶ φίλοι, κυρίες καὶ κύριοι,

Ὡς Πρόεδρος τῆς Ὄργανωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ συμποσίου σᾶς καλωσορίζω στὴ μικρὴ αἴθουσα τοῦ Παλαιοῦ Πανεπιστημίου, στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς Ἀκρόπολης, καὶ σᾶς εὐχαριστῶ γιὰ τὴν ἀνταπόκρισή σας στὴν πρόσκληση νὰ λάβετε μέρος στὶς ἐργασίες τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς συνάντησης. Γιὰ τοὺς ξένους συναδέλφους ποὺ πρώτη φορὰ ἐπισκέπτονται τὸ κτήριο, χρήσιμη εἶναι ἡ μνεῖα ὅτι ἐδῶ, στὸ σπίτι τοῦ ἀρχιτέκτονα Κλεάνθη, εἶχε στεγαστεῖ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν τὰ πρῶτα τέσσερα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ τὸ 1837 ὡς τὸ 1841. Θυμίζω ὅτι ἡ πρωτεύουσα τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κράτους ποὺ δημιουργοῦσε τότε τὸ πρῶτο Πανεπιστήμιο τῆς Βαλκανικῆς εἶχε 15.000 κατοίκους καὶ ὅτι τὸ πανεπιστήμιο λειτούργησε μὲ 52 φοιτητές, 75 ἀκροατές καὶ 33 καθηγητές.

Ὅπως ἤδη γνωρίζετε, τὸ συμπόσιο ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν σὲ συνεργασία μὲ τὸ Ἰταλικὸ Μορφωτικὸ Ἰνστιτούτο καὶ τὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη. Ἐκφράζω καὶ ἀπὸ τῆ θέση αὐτῆ θερμὲς εὐχαριστίες στὸν ἀπελθόντα διευθυντὴ τοῦ Ἰνστιτούτου, καθηγητὴ κύριο Remo Rampetti, στὴ σημερινὴ δραστήρια διευθύνουσα κυρία Clorinda Canzio, καὶ στὴ φίλη κυρία Χάρι Καλλιγὰ, διευθύντρια τῆς Γενναδείου, γιὰ τὴν ἄμεση ἀποδοχὴ τῆς πρότασης συνεργασίας, ἀλλὰ κυρίως γιὰ τὴ συναντίληψή τους στὴν ἀντιμετώπιση τῶν ποικίλων ὀργανωτικῶν προβλημάτων. Τὸ συμπόσιο πραγματοποιεῖται χάρις στὴν οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τοῦ Ἰδρύματος Ἰωάννου Κωστοπούλου καὶ τοῦ Ἰδρύματος Λεβέντη. Οἱ πρόεδροι τῶν δύο ἰδρυμάτων, κύριος Γιάννης Κωστόπουλος καὶ κύριος Ἀχιλλέας Ἐξαρχος, ποὺ στήριξαν μὲ τὴ γνωστὴ γενναιοδωρὴ ἀπέναντι στὰ πολιτιστικὰ δρώμενα χορηγικὴ στάση τους τὴν ἐπιστημονικὴ μας προσπάθεια, ἄς δεχθοῦν καὶ ἀπὸ ἐδῶ εὐκρινεῖς εὐχαριστίες. Ὑλικὴ ἀρωγὴ πρόσφεραν ἐπίσης στὸ συμπόσιο ἡ Ἀνώνυμος Γενικὴ Ἐταιρία Τσιμέντων Ἡρακλῆς, ἡ Interamerican,

τὸ βιβλιοπωλεῖο τῆς Πανεπιστημιούπολης «Ὁ Βιβλιόφιλος» καὶ τὸ Χρηματιστήριον Ἀξιῶν Ἀθηνῶν. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸν πρόεδρο τοῦ Χρηματιστηρίου, καθηγητὴ κύριο Μανώλη Ξανθάκη, γιὰ τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὴν κοινωνικὴ του γενικότερα εὐαισθησία. Ἀπὸ καρδιάς εὐχαριστῶ τοὺς φίλους Χρῆστο Μανουσαρίδη, ποὺ θεώρησε αὐτονόητη τὴ βοήθεια ποὺ μοῦ πρόσφερε, καὶ Κώστα Στάικο ποὺ σχεδίασε, μετὰ τὴν ἀνεπτυγμένη καλαισθησία ποὺ τὸν διακρίνει, τὴν ἀφίσα τοῦ συμποσίου, καὶ φρόντισε γιὰ τὴν κάλυψη τῆς δαπάνης ἐκτύπωσης προγράμματος καὶ ἀφίσας. Εὐχαριστῶ τὸν διευθυντὴ καὶ τὴν Ἐφορεία τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος ποὺ ἐπέτρεψαν νὰ ἐκτεθοῦν στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη διπλώματα Ἑλλήνων σπουδαστῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάντοβας, καθὼς καὶ τὴ διεύθυνση καὶ τὸ προσωπικὸ τῆς Γενναδείου γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ἔκθεσης ποὺ θὰ δοῦμε ἐκεῖ τὸ Σάββατο βράδυ μετὰ τίτλο: «Ἡ βενετικὴ περίοδος τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας: ἀρχεῖα καὶ ἐντυπο υἱικό». Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο Ἄγγελο Δεληβοριά, διευθυντὴ τοῦ Μουσείου Μπενάκη, γιὰ τὸ ἀναμνηστικὸ δῶρο, ἀντίγραφο ἀπὸ τὴ συλλογὴ τοῦ Μουσείου, ποὺ χάρισε στοὺς ξένους συνέδρους, καθὼς καὶ τὴν ἀγαπητὴ Νίκη Τσελέντη ποὺ πρόθυμα ἀνέλαβε νὰ μᾶς ξεναγήσει τὴν Κυριακὴ στὸ Δαφνί. Εὐχαριστῶ ἀκόμη τὴ Δήμητρα Μάρκου ὄχι τόσο γιὰ τὴ βοήθεια ποὺ μετὰ ζέση προσφέρει σὲ ὄλους μας στὸ Τμῆμα ὅσο γιὰ τὸ χαμόγελο μετὰ τὸ ὁποῖο πάντα μᾶς ἐξυπηρετεῖ. Ἄφησα τελευταία, γιὰ νὰ τονίσω ξεχωριστὰ τὴ συμβολὴ τῆς, τῆς συνάδελφο Νατάσα Παπαδία-Λάλα. Χωρὶς τὴ βοήθεια καὶ τὴν πολυτίμη συμπαράστασή της σὲ ὄλες τὴς φάσεις τῆς ὀργάνωσης τοῦ συμποσίου, θὰ πορευόμουν, μῆνες τώρα, τὸν δρόμο τοῦ μοναχικοῦ καβαλλάρη. Μοιράστηκε τὴ διαδρομὴ μαζί μου καὶ συμμερίστηκε τὴς ἀνησυχίες μου. Τὸ συμπόσιο εἶναι καρπὸς τῆς συνεργασίας μας. Τὴν εὐχαριστῶ ὀλόψυχα γιὰ τὴν προσφορὰ τῆς.

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Σ

Κύριε πρέσβη, κύριε πρόεδρε, ἀγαπητοὶ συνάδελφοι, κυρίες καὶ κύριοι,

Τὸ Συμπόσιο ποὺ ἀρχίζει σήμερα διαπραγματεύεται ἓνα ἐξαιρετικὰ ἐπίκαιρο θέμα: Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ φτώχεια ὡς κοινωνικοὶ ὁροὶ χαρα-

κτηρίζουν τη σύγχρονη εποχή, καθορίζουν συλλογικές στάσεις, συνδέονται με τη δύναμη και την αδυναμία και ταυτίζονται, όλο και πιο συχνά, στην ιδεολογία του καταναλωτικού κόσμου με την ευτυχία και τη δυστυχία. Το έρευνητικό περισκόπιο θα στραφεί αυτές τις ημέρες προς την κοινωνία της Έλληνολατινικής Ανατολής, στην κοινωνία δηλαδή του λατινοκρατούμενου ελληνικού χώρου. Στη διάρκεια της περιόδου της λατινοκρατίας, τα δύο στοιχεία, το ελληνικό και το λατινικό, συγκρούστηκαν, συναντήθηκαν και αντάλλαξαν κοινωνικές εμπειρίες και πολιτισμικούς θησαυρούς. Η ιστορία συνεπώς της λατινοκρατίας στην Ελλάδα δεν αποτελεί τμήμα μόνο της ελληνικής ιστορίας, αλλά συγχρόνως και της ιστορίας της Ευρώπης. Αποκτούν έτσι ξεχωριστό ενδιαφέρον οι ανακοινώσεις που θα παρουσιαστούν στην Α' Διεθνή Συνάντηση Σπουδών Έλληνολατινικής Ανατολής.

Ως Πρόεδρος του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών καλωσορίζω τους ξένους συναδέλφους στο Παλιό Πανεπιστήμιο, συγχαίρω την οργανωτική επιτροπή για την πρωτοβουλία της σύγκλησης του συμποσίου και εύχομαι σε όλους καλή επιτυχία στις εργασίες σας.

ΠΙΕΤΡΟΣ ΓΕΜΤΟΣ

5

Signori e signore,

È con particolare piacere che accolgo l'invito rivoltomi dagli organizzatori a porgere il mio saluto e il mio augurio in apertura dei lavori di questo Convegno, che aspira, da un canto, ad analizzare il Levante greco-latino, soprattutto del periodo veneziano, nelle sue strutture sociali, nelle sue molteplici attività, nei suoi complessi e articolati meccanismi politico-economici; e, dall'altro, ad approfondire il fenomeno dell'interazione di elementi culturali delle due comunità italo-elleniche, eredi di due tradizioni diverse, ma rese affini da comuni secolari radici.

Credo, a tale proposito, di richiamare un dato ben noto a voi tutti nel sottolineare come la storia delle regioni greche all'epoca della presenza veneta e genovese abbia costituito e costituisca ancora oggi un terreno particolarmente fertile per l'avvio di studi scientifici a livello internazionale e ciò allo scopo di conservare e mettere in risalto

i molteplici tesori culturali che provengono da un comune passato storico.

La coesistenza di tali due comunità nello stesso ambito geografico si evidenzia, come è naturale, anche nelle arti e nell'architettura. E sempre nell'ambito di questa interazione culturale, vorrei ricordare, a titolo di esempio, che, prima della creazione di Università nel territorio greco, gli studenti greci delle isole, soprattutto di Corfù, di Zante, di Cefalonia e di Creta, studiarono nelle più alte Istituzioni culturali italiane: le Università di Padova, Ferrara, Pisa, Bologna.

Le pratiche di iscrizione degli studenti delle Isole Ionie e di Creta all'Università di Padova, come pure i 200 stemmi degli studenti cretesi che tuttora decorano le pareti dell'Ateneo, danno l'immagine dell'importante ruolo culturale che ebbe l'Italia per i greci.

Vorrei infine solo aggiungere che il Convegno che si apre questa sera in questa aula affollata da numerosi studiosi provenienti da tanti paesi, ma soprattutto dalla Grecia e dall'Italia, sottolinea il filo di continuità nei rapporti culturali fra i due Paesi in un più vasto ambito europeo.

Nell'ambito europeo assumono oggi rilevanza i rapporti di cooperazione interuniversitaria "Erasmus" e "Socrates". Al di là dei riferimenti alcamente simbolici di tali nomi, è utile ricordare che Erasmus si avvicinò al mondo classico greco e lo studiò grazie ai libri stampati a Venezia da Aldo Manuzio.

Mi congratulo, pertanto, con la Commissione organizzatrice per la sua iniziativa e porgo il mio saluto a tutti i partecipanti al Convegno, augurando buon lavoro nella speranza che l'esito dei lavori sia utile soprattutto alle giovani generazioni che devono conoscere i valori e l'eredità del passato.

ENRICO PIETROMARCHI

Σ

Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι καὶ φίλοι,

Ὁ Σεφέρης μᾶς λέει γιὰ τὸν Καβάφη ἄλλα "ἐν μέρει... ἐν μέρει...". Ὁ κόσμος τοῦ Καβάφη βρίσκεται στὶς παρυφῆς τῶν τόπων, τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἐποχῶν ποὺ μὲ τόση ἐπιμέλεια ἐξακρίβωνε. Ἐκεῖ ποῖ

υπάρχουν κράματα πολλά, μεταπτώσεις, μεταστάσεις, παραβάσεις, σε πολιτείες που λάμπουν και τρεμοσβήνουν: στην Ἀντιόχεια, στην Ἀλεξάνδρεια, στη Σιδώνα...».

Θά μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε στὴ Χίο, στὸν Μυστρά, στὴ Γλαρέντζα, τὴ Μεθώνη, τὸν Χάνδακα. Ὅχι μόνο στοὺς ἀπόμακρους χρόνους τῆς ἀρχαιότητος ἀλλὰ καὶ πολὺ πιὸ κοντὰ μας, τὸν 13ο, τὸν 15ο τὸν 17ο αἰώνα... Ἦ καὶ ἀργότερα.

Στὴν Αἴγυπτο, πού γνώρισαν πολλοὶ ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἀκροατήριο, μετὰ τὸν Πόλεμο καὶ λίγο πρὶν τὴν ἔξωση τῶν ποικίλων μικρῶν κοινωνιῶν πού ἦσαν ἐκεῖ ἐγκατεστημένες, οἱ ἐμπειρίες ἀπὸ τὶς ἐπιρροές καὶ τὶς ἀναμειξεις τους, ἀπὸ τὸ «ἐν μέρει... ἐν μέρει...» ἦταν παρούσες σὲ κάθε στιγμή, ὅπως καὶ οἱ αἰσθητὲς ἀλληλεπιδράσεις ἀλλὰ καὶ τὰ ὄριά τους. Στὴ γλώσσα στὰ προνασερικά χρόνια ἡ κυριαρχία τῆς ἑλληνικῆς ἦταν πραγματικὴ, κανεὶς δὲν διεννοεῖτο τότε νὰ τὴ θεωρήσει δευτερεύουσα ἢ νεκρὴ (ὅπως τὴν θέλει σήμερα τὸ *Economist*), σὲ ἄλλους τομεῖς, ὅπως στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, κυριαρχοῦσαν τάσεις ἀγγλικές ἢ γαλλικές, ἀναλόγως.

Στὴ μεταπολεμικὴ Ἑλλάδα μὲ τὶς πολλὰς δυσκολίες, ἔμμονες ιδέες, φόβους, περιφρονήθηκαν καὶ ἡ μελέτη καὶ ἡ ἐκτίμηση αὐτῶν πού προήλθαν ἀπὸ ἐποχές ὅπως ἡ λατινο- ἢ ἰταλοκρατίες, ἢ ἄλλες κατακτήσεις. Ἡ διήθηση στοιχείων ἀπὸ ἄλλους στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, ἀκόμη καὶ σήμερα δὲν γίνεται παραδεκτὴ εὐκόλα, ἢ διάδοσή τους ἀπὸ μᾶς, ὅμως, διαστέλλεται πάντοτε. Γιὰ τὴ γοτθικὴ ἐκκλησία τοῦ Σωτήρα στὸν Χάνδακα πού γκρεμίστηκε τὸ 1970, μάτωνε ἡ καρδιά τοῦ εἰσαγγελέως, γιατί τοῦ θύμιζε τὴ Βενετοκρατία τῆς Κρήτης καὶ ἤθελε νὰ τὴν ξεχνάει... Εἶμαι σίγουρη ὅτι ὁ ἴδιος ἄνθρωπος αἰσθανόταν «ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια» γιὰ τὸν Ἐρωτόκριτο καὶ γιὰ τὸν Θεοδοκόπουλο.

Μὲ τὶς ἐργασίες τοῦ Συμποσίου αὐτοῦ, θά φανεῖ πόσο σημαντικὸ εἶναι νὰ συστηματοποιηθεῖ ἡ μελέτη αὐτῶν τῶν παραμελημένων περιόδων, πού θά μπορέσουμε νὰ ἐπανεκτιμήσουμε καὶ ἀντὶ ἀπλῶς νὰ τὶς περιφρονοῦμε, νὰ τὶς προσεγγίσουμε καὶ νὰ τὶς ἐγγράψουμε στὰ ἐνδιαφέροντά μας, αὐτὰ πού ἔχομε τελείως διαγράψει, συχνὰ σὰν νὰ μὴν εἶχαν καθόλου ὑπάρξει.

Θά ἤθελα νὰ εὐχαριστήσω ὄλους ὅσους συνέβαλαν στὴν πραγματοποίηση αὐτοῦ τοῦ Συμποσίου, ἰδιαίτερος τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν καὶ τὸ Ἰταλικὸ Ἰνστιτοῦτο. Ἐπίσης τὴν ἐξαιρετικὴ φίλη κυρία Bianca Lanfranchi, ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, γιὰ τὴν εὐγενικὴ προσφορά τῆς ὀλόκληρης τῆς σειρᾶς τῶν ἐκδόσεων τῶν Ἀρχείων,

πού θὰ δεῖτε ἐκτεθειμένη μαζί μὲ ἄλλα πολύτιμα ἔγγραφα καὶ ἔντυπα ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῆς Γενναδεῖου Βιβλιοθήκης, στὴν Ἐκθεση πού θὰ ἐγκαινισθεῖ τὸ Σάββατο. Τὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος, διὰ τοῦ διευθυντοῦ κυρίου Μπόκου καὶ τῆς Ἐπιμελητρίας τῶν χειρογράφων κυρίας Κορδούλη, γιὰ τὰ ἐκθέματα πού θὰ ἀπολαύσετε νὰ κοσμοῦν τὴν ἴδια ἐκθεση. Εὐχαριστῶ θερμὰ ἐπίσης τὴν κυρία Ἄννα Ναδάλη καὶ τὸν Ἀλέξανδρο Καλλιγᾶ, πού βοήθησαν πολὺ οὐσιαστικὰ στὴν ὀργάνωσή της. Θὰ ἤθελα τέλος νὰ συγχαρῶ τὴν ἀγαπητὴ Χρύσα Μαλτέζου καὶ νὰ τὴν εὐχαριστήσω γιὰ τοὺς κόπους της πού ὁδήγησαν στὴν πραγματοποίηση αὐτῆς τῆς σημαντικῆς ἐπιστημονικῆς συνάντησης.

ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ

Σ

Κύριε πρύτανι, κύριε πρέσβη, κυρίες καὶ κύριοι,

Εἶναι ιδιαίτερη ἡ χαρὰ μας νὰ βρισκόμαστε σήμερα στὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν τοῦ Α' Διεθνoῦς Συμποσίου Σπουδῶν τῆς Ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς, μὲ τὴ συμμετοχὴ πλειάδας ἐγκρίτων ἐρευνητῶν ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὸ ἐξωτερικόν. Ἡ μελέτη τῶν ἱστορικῶν τυχῶν καὶ τῶν πολιτιστικῶν ἐπιτευγμάτων τῆς Ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς ὀφείλει πολλὰ στοὺς πρωτοπόρους ἐρευνητὲς αὐτοῦ τοῦ χώρου, οἱ ὁποῖοι μὲ τὸ σημαντικὸ ἐκδοτικόν, ἀλλὰ καὶ συνθετικὸ ἔργο τους, ἀπὸ τὸν προηγούμενον ἀκόμη αἰῶνα, διαμόρφωσαν ἕνα νέο ἐρευνητικὸ πεδίο καὶ βρῆκαν πολλοὺς ἄξιους συνεχιστὲς στὰ τελευταῖα χρόνια. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ἀπὸ τοὺς ξένους τὰ ὀνόματα τῶν Nicolas Iorga, Vladimir Lamansky, Hippolyte Noiret, Karl Hopf, William Miller, Giuseppe Gerola, Ernst Gerland, Freddy Thiriet, Agostino Pertusi καὶ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὰ ὀνόματα τῶν Κωνσταντίνου Σάθα, Σπυρίδωνος Λάμπρου, Στεφάνου Ξανθοῦδίδη, Διονυσίου Ζακυθηνοῦ καὶ Νικολάου Τωμαδάκη.

Σημαντικὴ ὠθηση στὴν ἔρευνα ἔδωσε ἡ ἰδρυση, τὸ 1951, τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, πού εἶχα τὴν τιμὴ νὰ τὸ διευθύνω ἐπὶ 16 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1966 ὡς τὸ 1981. Γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῶν στόχων τοῦ Ἰδρύματος, ἀμέσως ἀπὸ τὴν ἑναρξὴ τῆς λειτουργίας του, οἱ πολυάριθμοι ὑπότροφοι καὶ φιλο-

ξενούμενοι του επιδόθηκαν συστηματικά στη μελέτη των πηγών που αναφέρονται στην Έλληνολατινική Ανατολή, κυρίως από τα πλουσιότατα βενετικά, αλλά και από τα υπόλοιπα ιταλικά και ευρωπαϊκά αρχεία, και δημοσίευσαν πλήθος σχετικών μελετών υπό τη μορφή μονογραφιών και επιστημονικών άρθρων για καιρία θέματα. Σήμερα, στην Ελλάδα, οι σπουδές της Έλληνολατινικής Ανατολής εξελίχθηκαν πλέον σε αυτόνομο έρευνητικό κλάδο και ιδιαίτερο διδακτικό αντικείμενο σε πανεπιστημιακά ιδρύματα, στα πλαίσια της μελέτης του παραδοσιακού ελληνικού, αλλά και του ευρωπαϊκού χώρου.

Από την άλλη μεριά, το παράλληλο ενδιαφέρον μη Έλλήνων ερευνητών για τη σπουδή της Έλληνολατινικής Ανατολής εκδηλώθηκε και παραμένει ζωνφό. Η αξιόλογη επιστημονική συμβολή τους των τελευταίων ετών έχει εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για τον χώρο και προκαλέσει γόνιμους προβληματισμούς.

Μέσα σε αυτό το κλίμα της ανάπτυξης των ερευνών και των σπουδών της Έλληνολατινικής Ανατολής, στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ή συνεργασία Ελλήνων και ξένων επιστημόνων αποβαίνει συχνά στενή και δημιουργική. Ωστόσο, ό επιβαλλόμενος μεταξύ τους επιστημονικός διάλογος δεν έχει αποκτήσει ακόμη συστηματικό και μόνιμο χαρακτήρα. Με το δεδομένο αυτό, θεωρώ ότι το πρώτο Συμπόσιο των Σπουδών της Έλληνολατινικής Ανατολής, που εγκαινιάζεται σήμερα, έχει βαρύνουσα σημασία. Θα προσφέρει την ευκαιρία για την επιστημονική προσέγγιση των δύο πλευρών και την καλύτερη αμοιβαία γνωριμία και αποτίμηση των επιστημονικών επιτευγμάτων τους. Και, επιπλέον, θα αποτελέσει την αφετηρία για τη διατύπωση κοινών ερωτημάτων και την άρθρωση ενός κοινού επιστημονικού λόγου.

Καταλήγοντας, θα ήθελα να συγχαρώ τους οργανωτές του Συμποσίου και, ιδιαίτερα, την καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου, που υπήρξε ή εμπνεύστρια της όλης προσπάθειας, και να ευχηθώ οι συναντήσεις των μελετητών της Έλληνολατινικής Ανατολής, σε τακτά χρονικά διαστήματα, να καθιερωθούν ως μόνιμος θεσμός με διεθνή έμβλεια και ανταπόκριση.

M. I. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΕΜΠΤΗ, 8 ΜΑΪΟΥ

- 17.00 Ὑποδοχή συνέδρων
18.00 Προσφωνήσεις
18.15 ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ
Graecolatinitas nostra: Ζητήματα καὶ προοπτικὲς
18.30 MICHEL BALARD
Etat de la recherche sur la latinocratie en Méditerranée orientale
19.00 Διάλειμμα
19.30 ΣΤΡΟΓΓΥΛΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
Ἡ ἐνσωμάτωση τῆς ἱστορίας τῆς περιόδου τῆς λατινοκρατίας στὸν κορμὸ τῆς ἐθνικῆς συνείδησης
Συζητοῦν:
ΣΠΥΡΟΣ ΑΣΔΡΑΧΑΣ — ALFRED VINCENT — ARNOLD VAN GEMERT — ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ — ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΟΣ
20.30 Δεξίωση

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 9 ΜΑΪΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

Προεδρεύει
ΝΙΚΗ ΤΣΕΛΕΝΤΗ

- 10.00 ANTONIO CARILE
Ricchezza e gerarchia nei XIV e XV secoli
10.15 ALBA MARIA ORSELLI
Ricchi e poveri nelle agiografie monastiche dal XIII sec.
10.30 ALAIN DUCELLIER
Le rôle de la richesse terrienne et commerciale dans le processus de conquête turc (XIVe-XVe s.)
10.45 ΝΙΚΟΣ ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ
Ἡ προσωπογραφία ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς διαμόρφωσης τῶν κοινωνικῶν ομάδων τῆς Ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς
11.00 ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ
Ὁργάνωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς
11.15-12.00 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Προεδρεύουν

A. CARILE - ΙΟΥΛΙΑΝΗ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΔΟΥ

- 12.00 ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ
Οἱ «φτωχοὶ» στὶς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές: ὄρολογία, ἀντιλήψεις, πραγματικότητες
- 12.15 GIUSTINIANA MIGLIARDI O'RIORDAN
Difficili condizioni di vita nelle colonie venete del Levante dai documenti dell' Archivio di Stato di Venezia (secc. XVII-XVIII)
- 12.30 ΑΓΛΑΪΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ
Φτωχοὶ καὶ πλούσιοι στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰώνα: ἀντιλήψεις, συμπεριφορὰ καὶ πραγματικότητα
- 12.45 LAURA BALLETTTO
Il mondo del lavoro e del commercio a Chio nel XV secolo
- 13.00 Συζήτηση - Λήξη

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Προεδρεύουν

S. KARPOV - Β. ΠΟΥΧΝΕΡ

- 17.00 CHRISTOPHER BLACK
Early Modern Venice: a model welfare state?
- 17.15 ΝΙΚΗ ΤΣΕΛΕΝΤΗ
Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας ὡς φορέας καὶ ἀποδέκτης πολιτισμικῶν φαινομένων
- 17.30 REINHOLD MUELLER
Immigration to Venice of élites from the Stato da Mar, 1300-1500
- 17.45 DAVID JACOBY
Venetian settlers in Latin Constantinople (1204-1261): rich or poor?
- 18.00-18.45 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Προεδρεύουν

E. CONCINA - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΙΑ-ΛΑΛΑ

13.45 ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ

Τò κονταροχτύπημα ως έκφραση εξουσίας και υπεροχής τής Γαληνοτάτης στις βενετικές κτήσεις τής Ανατολικής Μεσογείου. Τà βραβεία τής γκιάστρας και οί περιορισμοί τους

13.00 SILVANO BORSARI

Ricchi e poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negreponte (secc. XIII-XIV)

13.15 ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

Πλούσιοι και φτωχοί μέλη θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων στην Κρήτη τής βενετικής περιόδου

13.30 MANLIO CORTELAZZO

Povertà greca a Venezia e ricchezza veneziana in Grecia. Annotazioni linguistiche

13.45 Συζήτηση - Λήξη

ΣΑΒΒΑΤΟ, 10 ΜΑΪΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Προεδρεύουν

A. DUCELLIER - ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ

9.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

Περιοριστικά στοιχεία στην Κρήτη στα τέλη του 16ου αιώνα

9.15 MARIO GALLINA

Diversi livelli di ricchezza negli atti matrimoniali rogati a Candia durante il Trecento

9.30 ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΓΑΣΠΑΡΗΣ

«Φτωχοί» φεουδάρχες και «πλούσιοι» αγρότες: Ἡ οικονομική διαστρωμάτωση στις κοινωνικές τάξεις τής μεσαιωνικής Κρήτης (14ος αἰ.)

9.45 ΑΣΠΑΣΙΑ ΠΑΠΑΔΑΚΗ

Ἡ κρητική εὐγένεια στην κοινωνία τής βενετοκρατούμενης Κρήτης

10.00 SALLY McKEE

Separate but Equal? Venetian Policy and the Status of Greek and Latin Feudatories in Fourteenth Century Crete

10.15 ΝΙΚΟΣ ΨΙΛΑΚΗΣ

Τροφές φτωχῶν και πλουσίων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη

10.30-11.15 Συζήτηση-Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Προεδρεύουν

Ν. ΚΑΡΑΠΙΔΑΚΗΣ - D. JACOBY

- 11.15 CATHERINE OTTEN
Riches et pauvres en milieu urbain: le cas de Famaguste (XIVe-XVe siècles)
- 11.30 BENJAMIN ARBEL
Roots of Poverty and Sources of Richness in Cyprus under Venetian Rule
- 11.45 GILLES GRIVAUD
Echapper à la pauvreté en Chypre vénitienne
- 12.00 UGO TUCCI
*Signori e contadini a Cipro, a metà del Cinquecento**
- 12.15 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΡΙΣΤΕΙΔΟΥ
Πλούσιοι και φτωχοί στην Κύπρο κατά την περίοδο τῆς βενετοκρατίας
- 12.30 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΝΤΟΚΟΣ
Οἱ κοινότητες τῶν λαϊκῶν τάξεων στὴ Βενετοκρατούμενη Κύπρο
- 12.45 ΙΟΥΛΙΑΝΗ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΙΔΟΥ
Στιγμιότυπα πλούτου και φτώχειας στὴν Πελοπόννησο τοῦ 14ου αἰῶνα
- 13.00 ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ
Μονεμβασία «τέως θαλασσοκρατήσασα»
- 13.15 Συζήτηση - Ἀΐξη

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

Προεδρεύουν

Ν. ΜΟΣΧΟΝΑΣ - R. MUELLER

- 16.30 MARIANNA ΚΟΥΤΣΑ
Varie siano le anime degli abitanti: Προσφυγικοί πληθυσμοί στὴ Ζάκυνθο (16ος αἰ.)
- 16.45 ΠΛΑΤΩΝ ΜΑΤΡΟΜΟΥΣΤΑΚΟΣ
Γιὰ μιὰ θέση στὸ θέατρο: ὁ κανγὰς γιὰ τὸ κάθισμα στὸ θέατρο San Giacomo τῆς Κέρκυρας
- 17.00 ALFREDO VIGGIANO
Dalle relazioni dei Provveditori: Percezioni della società e della politica nelle isole ionie (XVII-XVIII sec.)

* Ἡ ὁμιλία δὲν πραγματοποιήθηκε.

- 17.15 ENNIO CONCINA
San Marco a casa d'altri: i modelli funzionali degli insediamenti mercantili veneziani in Mediterraneo e Mar Nero (secc. XI-XIV)
- 17.30 SERGEI KARPOV
Orthodox Christians in Italian — Tartar surrounding: new archival evidences on rich and poor in Venetian Tana (late XIVth-XVth centuries)
- 17.45-18.30 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΓΔΟΗ

Προεδρεύουν

M. BALARD - ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ

- 18.30 MARIA CONSTANTOUDAKI-KITROMILIDES
Taste and Wealth in Candia: Documents Concerning the Production of Silverware and Golden Jewellery in the Sixteenth and Seventeenth Centuries
- 18.45 ΜΑΡΙΑ ΒΑΣΙΛΑΚΗ
Οί πλούσιοι πάνε στην κόλαση;
- 19.00 BIANCA LANFRANCHI STRINA
«Fonti relative alla Storia di Venezia»
- 19.15 Συζήτηση - Δίξη
- 19.30 ΕΓΚΑΙΝΙΑ ΕΚΘΕΣΗΣ, ΑΙΘΟΥΣΑ ΕΚΘΕΣΕΩΝ ΓΕΝΝΑΔΕΙΟΥ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
Ἡ βενετική περίοδος τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἀρχεῖακὸ καὶ ἔντυπο ὕλικό
- 20.00 Δεξίωση στὸ Loring Hall

ΚΥΡΙΑΚΗ, 11 ΜΑΪΟΥ

Μονὴ Δαφνίου Μεσαιωνικὴ Κόρινθος

Οἱ συνεδρίες ἔγιναν: 8-9 Μαΐου

(Αἴθουσα ἐκδηλώσεων Παλαιοῦ Πανεπιστημίου, Θόλου 5, Πλάκα)

10 Μαΐου (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Σουηδίας 61)

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕΙΣ

Χρύσα Α. Μαλτέζου, <i>Graecolatinitas Nostra: Ζητήματα και προοπτικές</i>	11
Michel Balard, <i>État de la recherche sur la latinocratie en Méditerranée Orientale</i>	17
Antonio Carile, <i>Ricchezza e Gerarchia nel XIV e XV secolo</i>	37
Alain Ducellier, <i>Le role de la fortune fonciere a l'epoque de la conquête turque</i>	53
Ν. Ε. Καραπιδάκης, <i>Ἡ προσωπογραφία ὡς προϋπόθεση γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς διαμόρφωσης τῶν κοινωνικῶν ομάδων τῆς Ἑλληνολατινικῆς Ἀνατολῆς</i>	73
Ἀναστασία Παπαδία-Λάλα, <i>Οἱ «φτωχοὶ» στὶς βενετοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχὲς. Ὁρολογία, ἀντιλήψεις, πραγματικότητες</i>	91
Giustiniana Migliardi O' Riordan, <i>Difficili condizioni di vita nelle colonie venete del Levante-Greco nei secoli XVII-XVIII</i>	101
Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, <i>Φτωχοὶ καὶ πλούσιοι στὴ Νάξο τοῦ 17ου αἰῶνα. Ἀντιλήψεις, συμπεριφορὰ καὶ πραγματικότητα</i>	109
Laura Balletto, <i>Il mondo del lavoro a Chio intorno alla metà del XV secolo</i>	117
Christopher F. Black, <i>Early modern Venice — An ideal welfare state?</i>	145
Νίκη Γ. Τσελέντη, <i>Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀδελφότητα Βενετίας ὡς φορέας καὶ ἀποδέκτης πολιτισμικῶν φαινομένων</i>	159
Reinhold C. Mueller, <i>Greeks in Venice and 'Venetians' in Greece. Notes on citizenship and immigration in the Late Middle Ages</i>	167

David Jacoby, <i>Venetian Settlers in Latin Constantinople (1204-1261). Rich or poor?</i>	181
Βάλτερ Πούχνερ, <i>Τὸ κονταροχτύπημα ὡς ἔκφραση ἐξουσίας καὶ ὑπεροχῆς τῆς Γαληνοτάτης στὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου. Τὰ βραβεῖα τῆς γκιόστρας καὶ οἱ περιορισμοὶ τους</i>	205
Silvano Borsari, <i>Ricchi e poveri nelle comunità ebraiche di Candia e Negroponte (secc. XIII-XIV)</i>	211
Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, <i>Πλούσιοι καὶ φτωχοὶ μέλη θρησκευτικῶν ἀδελφοτήτων στὴν Κρήτη τῆς βενετικῆς περιόδου</i>	223
Manlio Cortelazzo, <i>Poverta Greca a Venezia e ricchezza veneziana in Grecia. Annotazioni linguistiche</i>	235
Κώστας Γ. Γσιχνάκης, <i>Περιθωριακὰ στοιχεῖα στὴν Κρήτη στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰ.</i>	245
Mario Gallina, <i>Diversi livelli di ricchezza e di penuria negli atti matrimoniali rogati a Candia nel corso del secolo XIV</i>	263
Χαράλαμπος Γάσπαρης, <i>«Φτωχοὶ» φεουδάρχες καὶ «πλούσιοι» ἀγρότες. Ἡ οικονομικὴ διαστρωμάτωση τῶν τάξεων στὴ Μεσαιωνικὴ Κρήτη</i>	293
Ἀσπασία Παπαδάκη, <i>Ἡ κρητικὴ εὐγένεια στὴν κοινωμία τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης</i>	305
Νίκος Ψιλᾶκης, <i>Τροφῆς φτωχῶν καὶ πλούσιων στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη</i>	319
Catherine Otten-Froux, <i>Riches et pauvres en ville: Le cas de Famagouste (XIIIe-XVe siècles)</i>	331
Benjamin Arbel, <i>Roots of poverty and Sources of Richness in Cyprus under Venetian Rule</i>	351
Gilles Grivaud, <i>Échapper à la pauvreté en Chypre vénitienne</i>	361
Αἰκατερίνη Ἀριστείδου, <i>Πλούσιοι καὶ φτωχοὶ στὴ Βενετοκρατούμενη Κύπρο</i>	373
Κωνσταντῖνος Ντόκος, <i>Οἱ Κοινότητες τῶν λαϊκῶν τάξεων στὴ βενετοκρατούμενη Κύπρο</i>	387

Περιεχόμενα	521
Ἰουλιανὴ Χρυσστομίδου, <i>Στιγμιότυπα πλούτου καὶ φτώχειας στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 14ο-15ο αἰ. μέσα ἀπὸ μαρτυρίες ἐγγράφων τῶν Βενετικῶν Ἀρχείων</i>	395
Haris Kalligas, Monemvasia, «τέως θαλασσοκρατήσασα»	403
Μαριάννα Κολυβά, <i>Varii siano li animi de li abitanti. Προσφυγικοὶ πληθυσμοὶ στὴ Ζάκυνθο (16ος αἰώνας)</i>	419
Πλάτων Μαυρομούστακος, <i>Γιὰ μιὰ θέση στὸ θέατρο. Ὁ κανγὰς γιὰ τὸ κάθισμα στὸ θέατρο San Giacomo τῆς Κέρκυρας (18ος αἰ.)</i>	429
Ennio Concina, <i>San Marco a casa d'altri. Quartieri e fontaci veneziani tra Romania e Vicino Oriente</i>	441
S. Karpov, <i>Orthodox Christians in Italian-Tartar surrounding. New archival evidences on rich and poor in Venetian Tana, XIVth-XVth centuries</i>	453
Μαρία Βασιλάκη, <i>Οἱ Πλούσιοι πάνε στὴν Κόλαση;</i>	473
Bianca Lanfranchi Strina, <i>Fonti relative alla storia di Venezia</i>	483
Ν. Γ. Μοσχονάς, <i>Ὁργάνωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς βενετικὲς κτήσεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς</i>	489

ΤΟ ΧΡΟΝΙΚΟ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΕΙΣ	503
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ	511

ΕΚΠΑ - Β ΒΑΛΚΑΝΙΑΣ ΠΕΡΙΟΧΩΝ ΓΡΑΦΕΙΟ

1106040011857

ΕΚΠΑ
Β ΒΑΛΚΑΝΙΑΣ

ΠΡΟΤΥΠΟ
ΕΛ
ΦΤΙΝΟ
ΕΤΕΝ ΕΙΣΑΓ
ΤΗΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΑΝΤΙΣΤΡ

ISBN 960-7743-03-2

938

406

ΠΟΚ

1998

1998